

Slobodan ČAČE

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
slobodan.cace@zd.t-com.hr

UDK: 94(398)

316.323.2/.3(497.5)

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno:

21. prosinca 2007.

Received:

**ASERIJA I NJEZINO ZALEĐE: BUKOVICA,
ZRMANJA, JUŽNI VELEBIT**

*ASSERIA AND ITS HINTERLAND: BUKOVICA, ZRMANJA RIVER
AND SOUTHERN VELEBIT MOUNTAIN*

Apstrakt

Tijekom kasnog liburnskog razdoblja (4-1. st. pr. Kr.) i potom pod Principatom, tri domorodačka gradinska naselja – Nedinum, Aserija i Varvarija - izrastaju u plodnom sjevernodalmatinskom predjelu Kotara, postajući napokon cvatući gradovi s municipalnim uređenjem. Njihov rast je svakako podupiralo razmjerno obilje zemljišta pogodnog za oranice i ispašu, ali ta činjenica jedva može poslužiti kao objašnjenje njihova izuzetnog razvitka. Raspravljajući o primjeru Aserije, autor smatra da je potrebno uzeti u obzir dva aspekta gospodarstva ovog grada. (1) Središnji položaj grada u sklopu mreže prometnica pogodovao je

Abstract

During the Late Liburnian period (4th-1st cent. BC), and then under the Principate, three native hill-fort settlements in the fertile Kotari area of the North Dalmatia – Nedinum, Asseria and Varvaria – grew up to become flourishing cities with municipal constitution. Their growth was obviously sustained by relative abundance of arable and grazing land, but this fact can hardly be taken as an explanation of their exceptional development. Discussing the case of Asseria, the author argues that it is necessary to take into account two aspects of city's economy. (1) The central position of the city in the regional road network, favored the development

razvitku trgovine, kako regionalne, tako i one s dubljim zaleđem, s onu stranu planinskih lanaca Velebita i Dinare. (2) Veoma je vjerojatno da je Aserija bila glavno urbano središte za šire krško zaleđe koje bi obuhvaćalo plato Bukovice, pojas rijeke Zrmanje te krajnji južni dio Velebita. Raspravlja se nadalje o arheološkoj evidenciji za ekstenzivni uzgoj sitne stoke koji je podržavao proizvodnju tradicionalnog liburnskog grubog sukna, pri čemu se osobito ističe važnost sezonskog korištenja visokih planinskih pašnjaka.

Autor kratko preispituje problem identifikacije rijeke Telavija kojeg Plinije spominje kao granicu između Japudije i Liburnije, zaključujući da nema valjanih dokaza za pretpostavku da je telavij rijeka Zrmanja, odnosno da bi, s obzirom na to, liburnske zajednice sjeverne Dalmacije mogle biti odsječene od Velebita i njegovih šuma i ljetnih pašnjaka.

Ključne riječi: Asseria, mlađe željezno doba, rimska Liburnija, gospodarstvo, stočarstvo, sustav prometnica.

of commerce (regional as well as with the interior beyond the mountain ridges of Velebit and Dinara). (2) It is very probable that the city was the main urban centre for a large karstic hinterland, encompassing the Bukovica plateau, Zrmanja River and southernmost part of the Velebit Mountain. The archaeological evidence for extensive sheep rearing supporting the production of traditional Liburnian rough wool cloth is discussed, insisting on the importance of seasonal exploitation of high mountain pastures. The author briefly reconsiders the question of the identification of river Telavium, mentioned by Pliny as the border between Liburnia and Iapudja: there is no good evidence to suppose that Telavium could be Zrmanja River and, consequently, that the Liburnian communities in North Dalmatia had not access to the Velebit Mountain and its woods and summer pastures.

Key words: Asseria, Late Iron Age, Roman Liburnia, economy, stock-breeding, road network.

Zahvaljujući novim istraživanjima Aserije, kao i nizu radova koji su objavljeni u vezi s Aserijom u novije vrijeme na stranicama ovog časopisa, ukazuje se mogućnost potpunijeg sagledavanja nekih važnih procesa koji su se događali u kasnom predrimskom i ranijem rimskom razdoblju na tlu južne Liburnije. Danas je mnogo jasnije da promjene koje su zahvatile ovu oblast u označenom periodu, valja shvatiti kao elemente obuhvatne preobrazbe domorodačkog društva u mnogim njegovim aspektima. Razvitak liburnskih zajednica temeljio se na dostignućima željeznodobnog razdoblja, ali brojni pokazatelji upozoravaju da su promjene u mnogim poljima morale biti korjenite i dalekosežne. Kasnoliburnsko doba, kako ga je u svoje vrijeme označio Batović,¹ donosi ubrzanu integraciju u sklopove antičke civilizacije helenističke epohe, na što se nadovezuje sve izrazitiji rimski utjecaj.

U okviru tih promjena svakako valja promatrati i uspon triju središta unutrašnjeg dijela sjeverne Dalmacije: Nedinuma, Aserije i Varvarije. Ta središta, nedvojbeno istaknuta već u ranije vrijeme, u kasnoliburnskom razdoblju i na početku

Thanks to new explorations of Asseria, as well as the series of research works associated with Asseria and published recently in this journal, we have an opportunity to comprehend more completely some important processes that occurred in the pre-Roman and the Late Roman period in South Liburnia. It is clear today, that changes in this area in the period mentioned, should be seen as elements of comprehensive local society transformation in its many aspects. Liburnian communities development was based on the Iron Age achievements, but numerous indicators point out that the changes in many fields must have been radical and extensive. The late Liburnian period, a term defined by Batović,¹ brings an accelerated integration into the systems of Hellenistic antique civilization, which is followed by more prominent Roman influence.

The rise of three centres in North Dalmatia hinterland: Nedinum, Asseria and Vavaria, should certainly be observed in the context of these changes. These earlier definitely prominent centres, in the Late Liburnian period and at the beginning of the Roman period became the small urban nuclei of the region's leading districts, that rather quickly become constituted as municipia,

¹ O ovom razdoblju najpotpunije Š. BATOVIĆ 1974. Važni prilozi novijeg datuma bit će navedeni na odgovarajućim mjestima u nastavku teksta.

¹ Most completely about this period: Š. BATOVIĆ 1974. Major recent items will be quoted in the further text at the appropriate places.

rimskog perioda, postaju male urbane jezgre vodećih općina u regiji koje se, razmjerno brzo, sada u okvirima rimske provincije, uređuju kao municipiji.² Njihov izniman razvoj nije nimalo jednostavno objasniti. Niti jedno od ovih središta nema vlastitog izlaza na more i ne kontrolira nikakav regionalni emporij koji bi im osigurao ubrzani razvoj i prosperitet. Plodna zemljišta koja se nalaze u okvirima teritorija ovih općina, također po sebi ne mogu poslužiti kao objašnjenje ubrzanog razvoja: u krajnjoj liniji, ipak se ne radi o površinama koje bi osiguravale agrarne viškove u količinama potrebnim za kontinuiranu i obilnu izvoznu “komercijalizaciju”. Zemljoradnja je ovdje zacijelo bila ponajprije solidan oslonac zajednicama, donoseći ujedno i prednosti u razmjeni unutar regije.³

Raznovrsni nalazi uvozne keramike, posebice one iz sklopa “vinskog pribora”,⁴ zatim veće količine amfora datiranih u 2. i 1. st. pr. Kr.,⁵ a napokon i očevidna akumulacija srebra u regiji,⁶ svjedoče o tome da je

now in the context of Roman province.² It is not easy to explain their exceptional development. Neither of the centres had an independent access to the sea, nor they controlled any regional emporium that could insure their development and prosperity. The fertile lands within the territories of these communities, cannot explain the accelerated development: ultimately, those areas were not big enough to ensure agrarian excesses needed for continuous and abundant export ‘commercialization’. Agriculture mostly provided a substantial support to the communities, and also brought an advantage in the interchange within the region.³

Various import ceramic findings, especially those ‘wine equipment’,⁴ followed by larger quantity of amphoras dating from the 2nd and 1st century B. C.,⁵ and finally, evident accumulation of silver in the region⁶ testify that Liburnia had developed active overseas connections. It is significant that import goods can be found in settlements and

² O razvitku ovih gradova u rimsko vrijeme: J. J. WILKES 1969, 212-217; pregledno M. SUIĆ 1981, 243-247; usp. A. STARAC 2000, 93-94 (Nedinum), 95-96 (Aserija), 97-100 (Vavarija). Posebno za Aseriju v. priloge u dosadašnjim brojevima ovog časopisa.

³ Širi teorijski okvir objašnjenja liburnskog razvitka u kasnijem predrimskom razdoblju, napose vodećih središta, nastojali su pružiti J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ 1996, 252 i d. Usp. također razmatranja koja donosi Suić 1981, 267 i d.

⁴ Š. BRUSIĆ 1999; Š. BRUSIĆ 2000; o uvozu helenističke keramike u Liburniju v. također S. ČAČE, J. ŠEŠELJ 2005.

⁵ Amfore helenističkog doba na istočnoj strani Jadrana: Z. BRUSIĆ 2000; B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, J. ŠEŠELJ 2006.

⁶ Usp. Š. BATOVIĆ 1974; v. također I. MAROVIĆ 1970. Grobni nalaz iz Aserije: Š. BATOVIĆ 1965, T. XII, XIII. Svemu valja pridodati pojavu srebrnog novca u najmlađem sloju predrimskih ostava.

² About the development of these cities in the Roman times: J. J. WILKES 1969, 212-217; detailed M. SUIĆ 1981, 243-247; cf. A. STARAC 2000, 93-94 (Nedinum), 95-96 (Asseria), 97-100 (Vavaria). For Asseria in particular see the items in the former issues of this journal.

³ Larger theoretical context in explaining Liburnian development in the Late pre-Roman period, especially leading centres, gave J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ 1996, 252 ff. Cf. the studies by M. SUIĆ 1981, 267 ff.

⁴ Z. BRUSIĆ 1999; Z. BRUSIĆ 2000; about Hellenistic ceramic import in Liburnia, also see S. ČAČE, J. ŠEŠELJ 2006.

⁵ Hellenistic period amphoras on the Eastern Adriatic coast: Z. BRUSIĆ 2000; B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, J. ŠEŠELJ 2006.

⁶ Cf. Š. BATOVIĆ 1974; also see I. MAROVIĆ 1970. Grave finds from Asseria: Š. BATOVIĆ 1965, Ch XII, XIII. To all this we should add the occurrence of silver coins in the youngest Pre-Roman hoard layer.

Liburnija razvila žive odnose s prekomorjem. Pri tome je znakovito da se uvozna dobra pronalaze i po naseljima i nekropolama podalje od obale, što, barem načelno, ukazuje na čvrstu umreženost južnoliburnskog područja. Sigurno je pak da su naša tri središta u tome imala posebno važnu ulogu koja im je omogućila prikupljanje sredstava za ulaganja u preuređenje naselja, a napose za gradnju novih fortifikacija – u tom pogledu upravo Aserija nudi rječit primjer. U ovom bih prilogu razmotrio dva aspekta te uloge.

Prvo, pretpostavka je da su tri središta ostvarila istaknutu poziciju u gospodarskom pogledu *unutar regije*. Neke je vidove njihove uloge doista teško procijeniti na temelju sadašnjeg stupnja istraženosti, ali smijemo pretpostavljati da je već sama činjenica njihova prvenstva u razvijanju urbaniteta donosila bitne prednosti. Urbana žarišta svojim specifičnim uslugama pokrivaju prostore koji mogu biti i znatno širi od područja koja im administrativno pripadaju. Ovdje možemo pretpostaviti, najopćenitije, da su tri središta postala žarištima koja posreduju u razmjeni između obale i zaleđa.

Drugo, valja računati i s pojačanjem razmjene na većim udaljenostima, s područjima koja se nalaze u dubljoj unutrašnjosti *izvan Liburnije*. Lanac Velebita i južniji planinski sklop kojim dominira Dinara stvara znatne teškoće prometu između toga dubljeg zaleđa i priobalja, usmjerujući promet prema malobrojnim prohodnim pravcima. I ovdje je potrebno uzeti u obzir izazove koje donosi nova epoha. Ne ulazeći u uzroke i šire

necropoles a bit farther from the coast, which at least in principle indicates a firm network all over the Liburnian area. However, it is certain that our three centres played an important role in that process which allowed resource collection for settlement reorganization, especially for new fortifications – as regards this, Asseria itself offers an indicative example. In this study, I would like to consider two aspect of this important role.

First, as presumed, the three centres had accomplished the eminent position in an economic context *within the region*. Some aspects of their role are rather difficult to determine according to present level of exploration, but it is safe to assume that their precedence in urban development itself, brought a substantial advantage. Urban focal points with their specific services covered the areas that could be considerably larger than the ones they were administratively entitled to. We can broadly assume, that the three centres became focal points serving as agents in the trade between the coast and the hinterland.

Second, we should take into consideration a reinforced long-distance exchange with the areas located in deeper hinterland *outside Liburnia*. Mountain range of Velebit and southern mountain complex dominated by Dinara mountain considerably obstructed transport between the distant hinterland and the coast, thus directing it towards scarce passable directions. Here, we should also consider the challenges that a new epoch brought along. Without taking into account reasons and larger structural aspects, I think it is enough to remember the easily noticeable tendency of the Hellenistic period, to concentrate the

strukturne aspekte, mislim da je dovoljno podsjetiti na vrlo izraženu tendenciju koncentracije razmjene u helenističkom periodu na one obalne emporije koji se nalaze na početku najpovoljnijih prolaza u unutrašnjost. Preko podataka iz antičke književnosti, ali sve više i zahvaljujući arheološkim istraživanjima, vidljivo je da upravo u ovom razdoblju vodeću ulogu stječu centri kao što su Narona,⁷ Salona,⁸ ali i liburnska Skardona.⁹ Definitivnu potvrdu važnosti, odnosno količine prometa u tim središtima, kao i novih načina razmjene, pružaju svjedočanstva prisutnosti italskog odnosno rimskog elementa u njima.¹⁰

Razvoj Liburnije u ovom je kontekstu svakako specifičan. S jedne strane, ovdje, s djelomičnim izuzetkom Skardone, zapravo nema emporija koji bi samim svojim položajem zahvatio znatan dio prometa regije, pa valja računati s nekim složenijim modelima prometovanja. S druge strane, Liburnija je osobita stoga što raspolaže razvijenim pomorstvom i tradicionalnim vezama s prekomorjem, pa u prekomorskom dijelu razmjene može biti ravnopravan "konkurent", odnosno partner stranim trgovačkim skupinama i, razumljivo, izvlačiti

⁷ N. CAMBI 1989.; E. MARIN 2002, 418-421.

⁸ C. W. CLAIRMONT, S. HANDLER AUTH, V. GONZENBACH 1975; N. CAMBI 1991, 8 i d.; E. MARIN 2002, 415-418.

⁹ Za predrimsku Skardonu još nedostaju arheološki podatci; Strabon, moguće preuzimajući iz nekog starijega izvora (Artemidor) spominje grad Skardon na rijeci, preko kojega roba putuje do Delmata (7, 5, 4).

¹⁰ Najpoznatiji primjer: *conventus civium Romanorum* u Saloni: Cezar, *Bell. civ.* 3, 9. Općenito: J. J. WILKES 1969, 298 i d.

exchange in the coastal emporia located at the beginning of the most suitable passages to the hinterland. According to antique literary data, and moreover archeological explorations, it is noticeable that in this very period the centres such as Narona,⁷ Salona,⁸ as well as Liburnian Scardona,⁹ obtained a leading role. The presence of Italic or Roman elements definitely confirm the importance of the centres and the concentration of the traffic in them, as well as of new ways of exchange.¹⁰

The development of Liburnia in this context is, by all means, very specific. On the one hand, partly with the exception of Scardona, there really wasn't the emporium that could comprehend a substantial part of region's trade based on its position. Thus, we should take into consideration some more complex models of exchange. On the other hand, Liburnia was specific because of its advanced maritime affairs and traditional connections with the overseas, so it could have been an equal 'competitor', or a partner to foreign trading groups and, therefore, had a far greater profit than having the strangers control most of the overseas exchange. It is possible that that very aspect motivated Roman trade factors in Liburnia to rely

⁷ N. CAMBI 1989; E. MARIN 2003, 418-421.

⁸ C. W. CLAIRMONT, S. HANDLER AUTH, V. GONZENBACH 1975, N. CAMBI 1991, 8 ff; E. MARIN 2002, 415-418.

⁹ Pre-Roman Scardona archeological data are still missing; Strabon, possibly from some older source (Artemidorus), mentions the city of Scardon situated on a river, with trade routes to the Delmatae (7, 5, 4)

¹⁰ The well known example: *conventus civium Romanorum* in Salona: Cezar, *Bell. civ.* 3, 9. Generally: J. J. WILKES 1969, 298 ff.

u mnogo veću dobit nego da pretežni dio prekomorske razmjene obavljaju stranci. Vjerojatno je upravo taj aspekt i bio poticajem da se rimski trgovački faktori u Liburniji oslanjaju na domaće obitelji.¹¹ Redovitiji i opsegom znatan promet traži političku, organizacijsku i financijsku podršku koju su, kako je i inače poznato, od 2. st. pr. Kr. na Sredozemlju mogle osigurati jedino poslovne skupine iz Italije i samoga Rima.

Prije nego se upustimo u daljnja razmatranja, potrebno je napomenuti da je izniman razvoj triju spomenutih središta već odavna uočen. na primjeru Varvarije. Suić je pokušao pokazati da bi u pozadini očividno vodeće uloge takvih središta mogla biti neka politička dominacija nad susjednim zajednicama.¹² Osim općih razmatranja, Suić se posebno oslonio na tumačenje podataka s natpisa iz Mratova (CIL III 6418), nalazeći u njemu dokaz protezanja varvarinskog teritorija istočno od srednjeg toka rijeke Krke. Na tome je temeljio zaključke o posebnoj ulozi Varvarina u liburnskom držanju Promone, odnosno o pripadanjju Burnista široj varvarinskoj zajednici.

Kako se pokazalo, spomenuti natpis ne može poslužiti kao dokaz o protezanju varvarinskog teritorija istočno od Krke, pa su stoga i sva ostala izvođenja neuvjerljiva.¹³ Naprotiv je vrlo sigurno da raspoloživi podatci o liburnskim zajednicama na

on native families.¹¹ The trade so regular and substantial in volume needed the political organization and financial support that, as is known in the Mediterranean from the 2nd century B. C., could have been provided only by trade groups from Italy and the Rome itself.

Before we engage in further discussions, it is important to point out that the extraordinary development of the three centres was noticed long time ago in the case of Varvaria. Suić has tried to show political domination over neighbouring communities that could be lying behind the, obviously, leading role of the centres like this.¹² Besides general discussions, Suić arguing that the Varvaria territory extended to the east of the Krka river. Based on that, he concluded that the Varvarini had a special role in Liburnian holding of Promona, and that the inhabitants of Burnum belonged to the larger community of Varvaria

As it turned out to be, the inscription mentioned cannot be taken as evidence of Varvaria territory expansion to the east of the Krka river, which makes any further conclusions lame.¹³ On the contrary, it is certain that available information about Liburnian communities at the very beginning of Roman government indicate different relationship structure in South Liburnia. As Suić himself consistently pointed out, the Liburnians, at least those in the south, acted as Caesar's allies in dramatic events during the 1st century B. C.

¹¹ Rim i liburnska elita: J. J. WILKES 1969, 308 i d.; J. MEDINI 1973; A. KURILIĆ 1999.

¹² M. SUIĆ 1962, 184 i d.

¹³ S. ČAČE 1989.

¹¹ Rome and the Liburnian elite: J. J. WILKES 1969, 308 ff.; J. MEDINI 1973; A. KURILIĆ 1999.

¹² M. SUIĆ 1962, 184 ff.

¹³ S. ČAČE 1989.

samom početku rimske vlasti ukazuju na drukčiji ustroj odnosa u južnoj Liburniji. Kao što je i sam Suić dosljedno ukazivao, Liburni, barem ovi na jugu, u dramatičnim zbivanjima tijekom 1. st. pr. Kr. djeluju kao saveznici Cezarovi. Kasnije lojalno surađuju s Rimljanima, sve do Batonova ustanka. Kratko rečeno, Rimljani nemaju nikakva razloga unositi neke promjene u odnose koje u oblasti zatječu. Tako se može shvatiti opstanak prilično brojnih skromnih općina (*civitates*) koje će se održati sve do potkraj 1. i ranijeg 2. st. po Kr. kao autonomne jedinice. Istodobno je izrazito najjača liburnska općina, Jader, pretvoren u rimsku koloniju, a vodeća središta (*Aenona, Scardona, Nedinum, Asseria, Varvaria*), mahom do sredine 1. st. po Kr. postaju municipijima. Iz ovoga se može zaključiti da je prije uspostave izravne rimske vlasti u Liburniji vladalo složeno stanje u kojem su Jaderstini svakako bili izrazito najjači i najutjecajnije,¹⁴ ali ipak ne toliko da bi doveli u pitanje interese i razvoj manjih vodećih općina. Zacijelo su jamstva za svoju autonomiju one najbrojnije, pojedinačno uzevši skromne općine nalazile upravo u svojevrsnoj igri ravnovjesja između Jaderstina i drugih vodećih općina.

Napokon bih podsjetio da se iz uvida u probleme oko razgraničenja teritorija posvjedočenog brojnim međašnim natpisima 1. st. po Kr. prilično jasno razabire nastojanje jakih općina da prigrabe krške pojaseve, šireći se na račun slabijih susjeda kojima se, kako se čini, nisu nikada uspjeli politički nametnuti.¹⁵

Later, they loyally collaborated with the Romans, until the *Bellum Batonianum*. In short, the Romans had no reason to change relations they had found in the area. Thus, we can understand the survival of rather numerous modest communities (*civitates*), that lasted until the end of the 1st and the early 2nd century A. D., as autonomous units. At the same time, the strongest Liburnian community, Iader, was transformed into a Roman colony, while leading centres (*Aenona, Scardona, Nedinum, Asseria, Varvaria*) became municipalities by the end of the 1st century A. D. Therefore, before Roman government in Liburnia, there was a complex situation, with the inhabitants of Iader as, by all means, the strongest and the most influential,¹⁴ but still, not strong enough to endanger the interests and development of smaller leading communities. Surely, the numerous, particular modest communities, found their autonomy warranted in a specific game of balance between the inhabitants of Iader and other leading communities.

Finally, it is worth noting that the insight into the boundary problems, evidenced in numerous boundary inscriptions from the 1st century A. D., clearly indicates the strong tendency of communities to seize karst belts, expanding their influence at the expense of weaker neighbours, that they never managed to dominate politically.¹⁵

¹⁴ S. ČAČE 2006, 69-71 i karta (Map 3.).

¹⁵ Međašni natpisi ranocarskog doba: J. J. WILKES 1976; usp. i napomene u S. ČAČE 2003, 24-29.

¹⁴ S. ČAČE 2006, 67-71, and map (Map 3).

¹⁵ Boundary inscriptions of the early Principate: J. J. WILKES 1976; cf. notes in S. ČAČE 2003, 24-29.

Mjesto Aserije u antičkoj prometnoj mreži

Obratit ćemo sada pozornost na prometnu poziciju Aserije.

Zahvaljujući novijim priložima Ž. Miletića, koji je starijim rezultatima pridružio uvide i zaključke na temelju recentnih istraživanja prometnica i teritorijalnog ustroja aserijatske općine, moguće je s više sigurnosti analizirati osobiti prometni potencijal Aserije.¹⁶ Kako pokazuje već sam zemljovid, Aserija je u rimsko doba najvažnije prometno čvorište unutrašnje južne Liburnije. Okosnica je magistralna (i itinerarska) cesta Jader–Burnum, koja upravo uz Aseriju svladava uspon prema visokim površinama Bukovice. No iz grada zvjezdasto vode prometnice u raznim pravcima: prema moru, prema Skardoni, potom prema Sidroni (Medviđa) i dalje do Zrmanje i prijelaza preko Velebita iznad Krupe, te prema Cvijinoj gradini (i dalje do prijelaza preko donje Zrmanje u Obrovcu, s nastavkom prema prijevoju Mali Alan). Premda su potrebna daljnja istraživanja i premda je dio ostataka ovih prometnica svakako zauvijek uništen, uočava se da je riječ o komunikacijama koje su posebno uređene (kolotragovi, naboji, rubnici) i održavane (natpisi na miljokazima). Ta mreža prometnica, međutim, očevidno je nastala u počecima carskog razdoblja i, kao što se može i očekivati, predstavlja složeni sustav u kojem se raspoznaju

¹⁶ Ž. MILETIĆ 2004; usp. također Ž. MILETIĆ 1993; Ž. MILETIĆ 2006.

The position of Asseria in the antique trade network

We will now give consideration to the trade position of Asseria.

Thanks to new studies by Ž. Miletić, who supplemented old results with the insights and conclusions based on the recent explorations of the road network and settlement pattern around Asseria, we can analyse more safely a remarkable traffic potential of Asseria.¹⁶ As a map itself reveals, Asseria was the most important road junction of the inland South Liburnia. The backbone was the major road (also an itinerary road) from Jader to Burnum, which mastered a climb towards Bukovica high lands right next to Asseria. Out of the city, the star-shaped system of roads lead in different directions: to the sea, to Scadrona, than further on, to Sidrona (Medviđa), and further, to the Zrmanja river and a pass over Velebit mountain above Krupa, and finally, to Cvijina Gradina (reaching a pass across the Lower Zrmanja river in Obrovac, proceeding to the pass of Mali Alan). Although further explorations are required and a part of road remains is surely destroyed for good, it is clear that we are talking about the communications constructed (wheel traces, causeways, kerbstones) and maintained (inscriptions on milestones). This road system clearly originates from the beginning of the Imperial period, and as expected, represents a complex system where we can recognize strategic and commercial determinants in the context of

¹⁶ Ž. MILETIĆ 2004; cf. Ž. MILETIĆ 1993; Ž. MILETIĆ 2006.

strategijske i komercijalne odrednice u kontekstu povezivanja ključnih gradova, vojnih uporišta i planinskih prolaza. Može li se ipak ponešto zaključiti i o sustavu prometnica koje su se koristile u prethodnom razdoblju?

Zaleđe Aserije, koje nas ovdje poglavito zanima, najkraće se može označiti kao Bukovica, visoki predio, na istoku i jugoistoku većim dijelom krška površina, na zapadu s gorama koje se dižu i preko 500 m. Pojasom koji se na sjeveru dodiruje s padinama najjužnijeg dijela Velebita svoje koristi udubila je rijeka Zrmanja.

Pokušat ćemo sažeto predočiti ključne odrednice koje priroda predjela nameće prometovanju. Prepreke koje uvjetuju izbor prometnih pravaca mahom su položene dinarskim smjerom nabiranja /Sl. 1/. Naš pojas, izdužen u smjeru sjeverozapad–jugostok, pruža mogućnosti prometovanja dvjema usporednim trasama. Prva longitudinalna, bliža Aseriji, bila bi, približno, ona kojom se danas koristi cesta Obrovac–Medviđa–Kistanje; njoj bi u antici odgovarao pravac Cvijina gradina–Sidrona–Burnum.¹⁷ Ovom pravcu odgovara drugi, bliži Zrmanji, a odgovara cesti Obrovac–Žegar, s nastavkom prema Mokrom polju i Pađenima (odnosno Kninu). Od tih dvaju smjerova očividno je veće značenje imao prvi, svakako i zato što naselja duž njegova srednjeg odsjeka nemaju alternativnih prilaza po longitudinalni.

¹⁷ Ž. MILETIĆ, 2004, 17-18; cf. A. ABRAMIĆ, A. COLNAGO, 1909, 23-26.

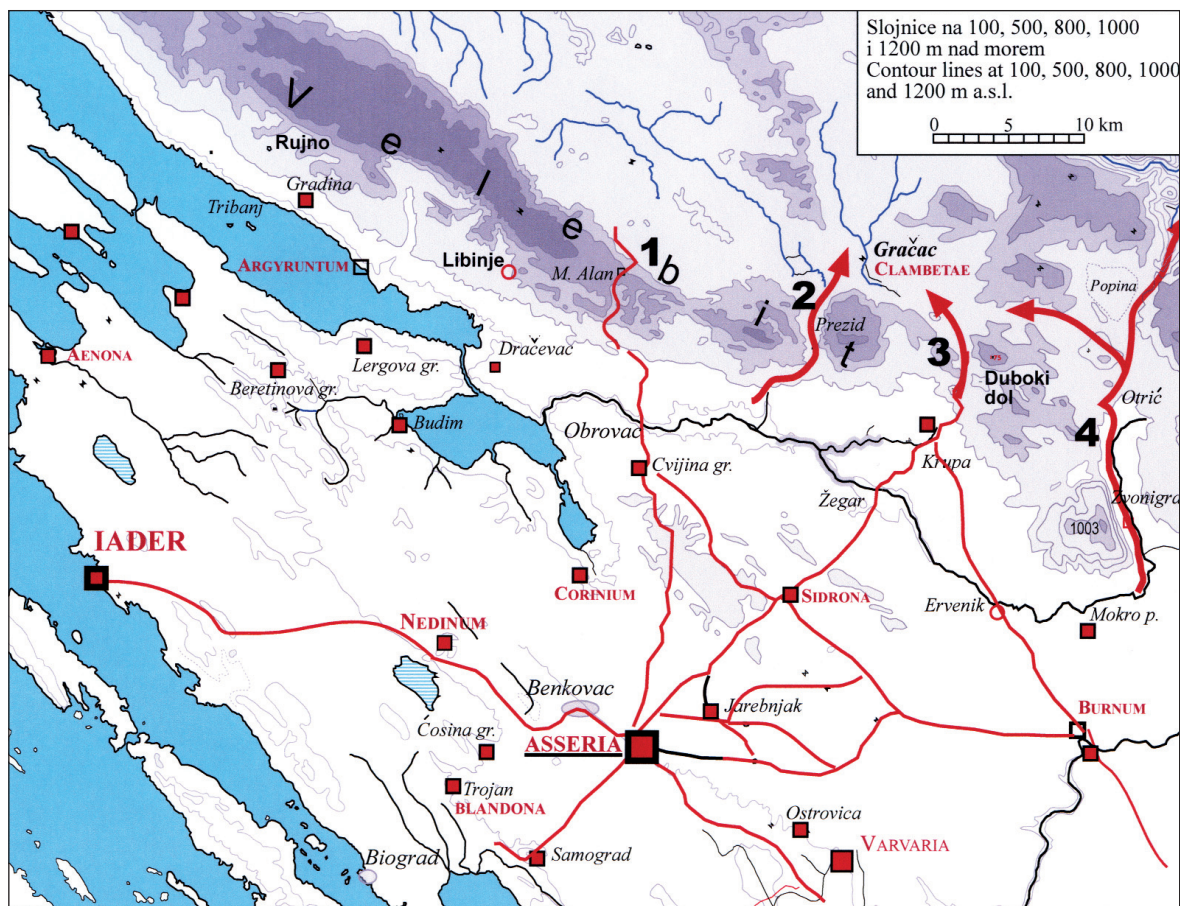
cities, army bases and mountain passes connection. Can we still make a conclusion about the road system used in the previous period?

The hinterland of Asseria, that is mainly the issue here, can in short be denoted as Bukovica, a high district, with mainly karst land to the east and the southeast, and hills higher than 500 m to the west. In a belt touching South Velebit slopes to the north, the Zrmanja river cut in its bed.

We will try to present consisely major determinates that landscape configuration impose on the communications. Barriers that determine the choice of trade routes mostly lay along the plaiting direction of Dinara mountain /Fig. 1/. Our zone, elongated in a northwest – southeast direction, enables two parallel routes of circulation. The first longitudinal route, closer to Asseria, roughly corresponds to the modern road Obrovac – Medviđa – Kistanje; back in antique times, it corresponded to the direction of Cvijina Gradina – Sidrona – Burnum.¹⁷ There is another direction, closer to the Zrmanja river, that matches Obrovac – Žegar road, with an extension to Mokro Polje and Pađeni (or Knin). The first direction obviously had greater importance, surely because the settlements along its middle part had no alternative access roads along this longitudinal line.

Lateral routes were more important here, connecting the settlements of high

¹⁷ Ž. MILETIĆ, 2004, 17-18; cf. A. ABRAMIĆ, A. COLNAGO, 1909, 23-26.

Sl. 1. Južna Liburnija i položaj Aserije u sklopu cestovne mreže rimskog razdoblja. Brojevi označuju glavne prolaze prema unutrašnjosti: 1. Mali Alan; 2. Prezid; 3. Prolaz iznad Dubokog dola; 4. Prolaz i raskrižje između izvorišta Zrmanje i Une. Crveni kvadrati: lokaliteti s nalazima 4.-1. st. pr. Kr.

Fig. 1. South Liburnia and the position of Asseria in the road network of Roman period. Numbers showing main mountain passes leading to the interior: 1. Mali Alan; 2. Prezid; 3. Pass above Duboki dol; 4. Pass and crossroad between the headwaters of Zrmanja and Una rivers. Red squares: sites with remains of the 4th-1st cent. BC.

Poprečne prometnice ovdje su svakako bile važnije, povezujući naselja visokoga krškog predjela s nižim Kotarima. Upravo su ovdje zapreke izrazite, jer valja svladavati nezgodne, mjestimice krajnje nepovoljne pojave u reljefu pojasa. Te pojave možemo podijeliti u tri skupine. Prvo dolazi svojevrсни prag koji zarubljuje visoki predio u odnosu na Kotare. Na zapadnijem dijelu, u današnjem karinskom

karst area with the lower area of Kotari. In this very area, the barriers are striking, due to difficult, and sometimes extremely disadvantageous figures in local relief. These figures can be divided into three groups. First, there is a kind of a threshold that edges the high area in relation to Kotari. In the western area, today the area of Karin, the barriers are very striking. The roman road line from Asseria to Cvijina

području, zapreke su vrlo izrazite. Trasa rimske ceste od Aserije do Cvijine gradi-
ne mjestimice prolazi područjem višim od
500 m.¹⁸

Ključnu ulogu svakako je morao
imati prolaz kroz Brušku kojim se probi-
jala cesta Aserija–Sidrona. Taj prolaz u
lokalnom je kontekstu zapravo jedini pro-
hodan i predstavlja najkraći prilaz iz kota-
ra u srce Bukovice; no važno je imati na
umu da se prolaz nastavlja dalje od Gradi-
ne u Medviđi, dopirući do Žegarskog po-
lja, gdje je prijelaz preko Zrmanje i oda-
kle se stiže do Krupe. U nastavku, uz ju-
žnu padinu Velebita, zahvaljujući većoj
uvali Dubokog dola, olakšan je uspon
podno Tremzine do vršnih pašnjaka Vu-
čjaka, odakle se silazi na ličku stranu, na
zapadnom kraju Cerovaca, odnosno do
Gračaca. Premda je ova trasa u dijelu od
Krupe do velebitskih prijelaza bila uređe-
na i korištena u rimsko doba, potpuno je
sigurno da se koristila od davnina, uz
ostalo i zato što ni u kojoj točki trasa ne
nadvisuje 750 m. Tako se uočava da je
Aserija preko Sidrone zapravo imala pri-
laz Velebitu i južnoj Lici, svakako povolj-
niji od bilo kojega drugog važnijeg centra
južne Liburnije.¹⁹

Aserija, međutim, ima i druge pro-
metnice prema zaleđu, položene istočnije.
Jedna je svakako morala prolaziti kroz
Brgud i nastavljati prema Rodaljicama i

Gradina, partly runs across an area higher
than 500 m.¹⁸

A pass through Bruška, with Asseria –
Sidrona road, surely had a central role. In lo-
cal context, this pass was actually the only pa-
ssable one and the shortest way from Kotari to
the heart of Bukovica; but it must be born in
mind that the pass continues from Gradina in
Medviđa, reaching the field of Žegar with a
pass across the Zrmanja river and a passage to
Krupa. Farther ahead, along the south slope of
Velebit mountain, a larger valley of Duboki
Dol facilitate the climb below Tremzina to the
high pastures of Vučjak from where the route
descends and leads to the western end of Ce-
rovac in Lika, and to Gračac. Although, the
part from Krupa to Velebit passes was arra-
nged and used in Roman times, it is clear that
the road was used from ancient times, among
other things, because it had no point higher
than 750 m. It is visibly that Asseria actually
had an access to Velebit mountain and South
Lika via Sidrona, surely more favourable one
than any other important centre of South Li-
burnia.¹⁹

However, Asseria had other roads to
the hinterland, placed more to the east. One of
them, surely, had to run through Brgud and
ahead via Rodaljice and Bilina, while the
other one run through Dobropoljce, also pa-
ssing through Bilina.²⁰ In the south-east of
the plateau, the barriers are lesser and the se-
lection of trade routes is easier.

¹⁸ A. ABRAMIĆ, A. COLNAGO, 1909, 14-16; usp.
Ž. MILETIĆ, 2004, 18.

¹⁹ Ž. MILETIĆ, 2004, 17-18; K. PATSCH, 1990, 54.

¹⁸ A. ABRAMIĆ, A. COLNAGO, 1909, 14-16, cf.
Miletić 2004, 18.

¹⁹ Ž. MILETIĆ, 2004, 17-18; K. PATSCH, 1990, 54.

²⁰ Ž. MILETIĆ, 2004, 14-15.

prema Bilini, dok je druga išla kroz Dobropoljce, također prolazeći kroz Bilinu.²⁰ Na jugoistočnom dijelu platoa zapreke su slabije, a izbor prometnih pravaca općenito lakši.

Za dodir s dubljim zaleđem, ali i za razumijevanje odnosa Aserije sa zaleđem općenito, veliko značenje ima rijeka Zrmanja. Ona je u donjem toku usjekla duboku klisuru, pa su mogućnosti prijelaza ograničene. Spuštanje u Obrovac je teško, a očevidno se koristilo ponajprije zato što što je tu kraj plovnog toka rijeke, a i zato što na drugoj obali počinju putovi koji vode prema Jasenicama i starigradskom predjelu (rimski Argirunt), odnosno planinska cesta preko prijevoja Mali Alan.²¹ Nešto uzvodnije osobito je povoljan prijelaz prema Muškovcima (gdje je danas hidroelektrana). Dalje uzvodno rijeka protječe klisurinom sve do Žegarskog polja, o kojem je bilo riječi. Nakon kraćega klisurastog odsjeka otvara se ravniji krajolik Ervenika, s prijelazom kojim se koristi velika itinerarska cesta Burnum–Senia, koja preko Krupe i Dubokog dola svladava Velebit i stiže do Gračaca.²²

Uzvodno slijedi ponovno klisura s mogućnošću prijelaza u Mokrom polju. Tu se približavamo velikom koljenu Zrmanje koje nastaje prolaskom rijeke oko krajnjeg jugoistočnog dijela velebitskog lanca.

The Zrmanja river is very important for the contact with deeper hinterland, and understanding of relationship between Asseria and its hinterland in general. In its lower part it cut in a deep canyon that limited the possibility of passage. Descending via Obrovac is hard, and was obviously used just because it was the end of navigable part of the river, and because the roads leading via Jasenice and the area of Starigrad (Roman *Argyruntum*), or the mountain road over Mali Alan pass²¹, started at the other side of the river. A bit upriver there is a particularly convenient pass via Muškovci (where is nowadays a hydro-electric power plant). Farther upstream, the river runs through a canyon up to the field of Žegar, mentioned before. After a short craggy part, there opens a low-lying landscape of Ervenik with a passage used by the great itinerary road of Burnum – Senia that runs through Krupa and Duboki Dol, masters Velebit mountain and reaches Gračac.²²

Farther upstream there is another canyon with a pass at Mokro polje. At this point, we approach the great knee of the Zrmanja river, which is the result of the river surrounding the outmost southeastern part of Velebit mountain range. This opens a pass next to the Zrmanja river spring, up to Otrić and large Popina plateau: from there, the pass proceeds via the Una river spring, with various paths via Lapac, the Central and Lower Una, or to the east, via Grahovo and the area of Drvar. But in Popina,

²⁰ Ž. MILETIĆ, 2004, 14-15.

²¹ M. ALAN: osim ostataka same ceste, rimski miljokaz CIL III 10029; K. PATSCH, Ž. MILETIĆ...

²² Ž. MILETIĆ, 2006, 129-130.

²¹ M. ALAN: besides the remains of the road itself, a Roman milestone CIL III 10029; K. PATSCH, Ž. MILETIĆ.

²² Ž. MILETIĆ, 2006, 129-130.

Ovdje se pak otvara prolaz kraj vrela Zrmanje do Otrića i prostranog platoa Popine: odatle se može nastaviti prema izvorištu Une, s daljnjim putovima prema Lapcu, srednjem i donjem toku Une, odnosno istočnije prema Grahovu i drvarskom području. No od Popine se otvara i prolaz prema zapadu, kojim se danas služe željeznička pruga i cesta Knin–Gračac.²³

Ovaj pregled možemo zaključiti sažimajući ono što je već kazano o Velebitu, posljednjoj i najvećoj zapreci prema unutrašnjosti, dodajući još neke relevantne opaske. Na čitavome južnom dijelu dugoga velebitskog lanca zapravo su samo četiri prijelaza koja su se koristila za neki intenzivniji promet. Najsjeverniji, koji nas ovdje samo posredno zanima, jest onaj preko Baških Oštarija koji povezuje srednju Liku s Karlobagom na obali. Nakon toga, na gotovo 50 km udaljenosti, slijedi nimalo laki prijelaz preko prijevoja Mali Alan (1044 m), korišten u rimsko doba. U nastavku su još tri prolaza: prvi je kod Prezida, kojim prolazi moderna cesta Obrovac–Gračac, drugi je već prikazani prolaz iz Krupe kraj Dubokoga doła, a treći, kojim se zapravo obilazi kraj velebitskog lanca, jest onaj preko izvorišta Zrmanje, Otrića i Popine.

²³ U Palanci na gornjem toku Zrmanje nalazi se neistražena gradina s ostatcima srednjovjekovnoga kaštela Zvonigrad. Odavde potječu moguće i dvije ostave. Seriju bronci čine novci Egipta, Kartage i Numidije; uz to srebrni republikanski novac (Calpurnia, Norbana, Pompeia), vjerojatno 1. st. pr. Kr.: I. MIRNIK, 1981, no. 100.

there is a pass leading to the west, which is today used by a railway line and Knin – Gračac road.²³

We can conclude this review resuming what has already been said about Velebit mountain, the last and the major barrier on the way to the hinterland, adding some other relevant remarks. In the entire southern part of long Velebit mountain range, there are actually, only four passes used for an intense communication. The northernmost one, that we are indirectly interested at, is a pass over Baške Oštarije, that connects the central part of Lika with Karlobag on the coast. Then, at least 50 km far from the first one, there is a difficult pass over the saddle of Mali Alan (1044 m), used in Roman times. There are three more passes: the first one is next to Prezid, now used by modern Obrovac – Gračac road, the second one is already explained pass in Krupa next to Duboki Dol, and the third one, which actually bypass the end of Velebit range, is the pass near the Zrmanja river spring, Otrić and Popina.

The information about this area communities in Roman and pre-Roman times are incomplete. In the first row behind Asseria, there are Liburnian settlements and Roman centres in Cvijina Gradina (Ansiu?), Gradina in Medviđa (Sidrona), as well as in Alveria, the centre that hasn't been identified

²³ In Palanka, on the Upper Zrmanja river, there is an unexplored hill-fort with the medieval citadel of Zvonigrad. It is also possible that two hoards originate from here. A set of coins consists of money from Egypt, Carthago and Numidia; with silver republican money (Calpurnia, Norbana, Pompeia), probably from the 1st century B.C.: I. MIRNIK, 1981, no. 100.

O zajednicama ovog predjela u rimsko i predrimsko vrijeme raspoložemo nepotpunim obavijestima. U prvom pojasu iza Aserije nižu se liburnska i rimska središta na Cvijinoj gradini (Ansium?), na Gradini u Medviđi (Sidrona), te Alverija, središte koje do danas nije identificirano, ali se po međašima zaključuje da joj se teritorij protezao od Brguda i Dobropoljaca u zaleđe, vjerojatno obuhvativši Rodaljice, Biliinu i susjedna sela.

Za općinu sa središtem na Cvijinoj gradini u Kruševu moguće je pretpostaviti da se širila prema Bilišanima, a zacijelo i preko Zrmanje kroz Zaton i dio Muškovaca nad Obrovcem.

Za Sidronu je pak sigurno da najvjerojatnije nije dopirala do Zrmanje. Postojanje središta na Smokovcu iznad Krupe²⁴ ukazuje na mogućnost da su Krupa i Žegar, s okolnim predjelima, tvorili zasebnu općinu. Moguće je da je u predrimsko doba posebna općina imala središte u Erveniku, dok je gotovo sigurno da je u isto vrijeme morala postojati posebna općina s jezgrom u Mokrom polju, gdje je i gradina Đurina gomila s tragovima naseljenosti u kasnom razdoblju.²⁵ U svemu bi se radilo o 5 ili 6 zajednica.

by now, but according to milestones we can say that its territory stretched from Brgud and Dobropoljci to the hinterland, probably including Rodaljice, Bilina and neighbouring villages.

A community with the centre in Cvijina Gradina in Kruševo was presumably spreading towards Bilišani, and surely across the Zrmanja river towards Zaton and a part of Muškovci above Obrovac.

As far as Sidrona is concerned, it is sure that it didn't reach the Zrmanja river. The centre in Smokovac, above Krupa,²⁴ indicates the possibility that Krupa and Žegar, along with surrounding areas, formed a separate municipality. It is possible that Ervenik was the centre of a separate community in Roman times, and it is almost sure that at the same time, there had to be a distinct community with the centre in Mokro Polje, where Đurina Gomila gradina with traces of Roman settlements, stands.²⁵ All considered, there were five to six communities.

²⁴ A. ABRAMIĆ, A. COLNAGO, 1909, 37-44.

²⁵ W. BUTTLER, 1933, 193-4, Taf. 37, 1; 33, 3.

²⁴ A. ABRAMIĆ, A. COLNAGO, 1909, 37-44.

²⁵ W. BUTTLER, 1933, 193-4, Taf. 37, 1; 33, 3.

Gospodarsko značenje zaleđa

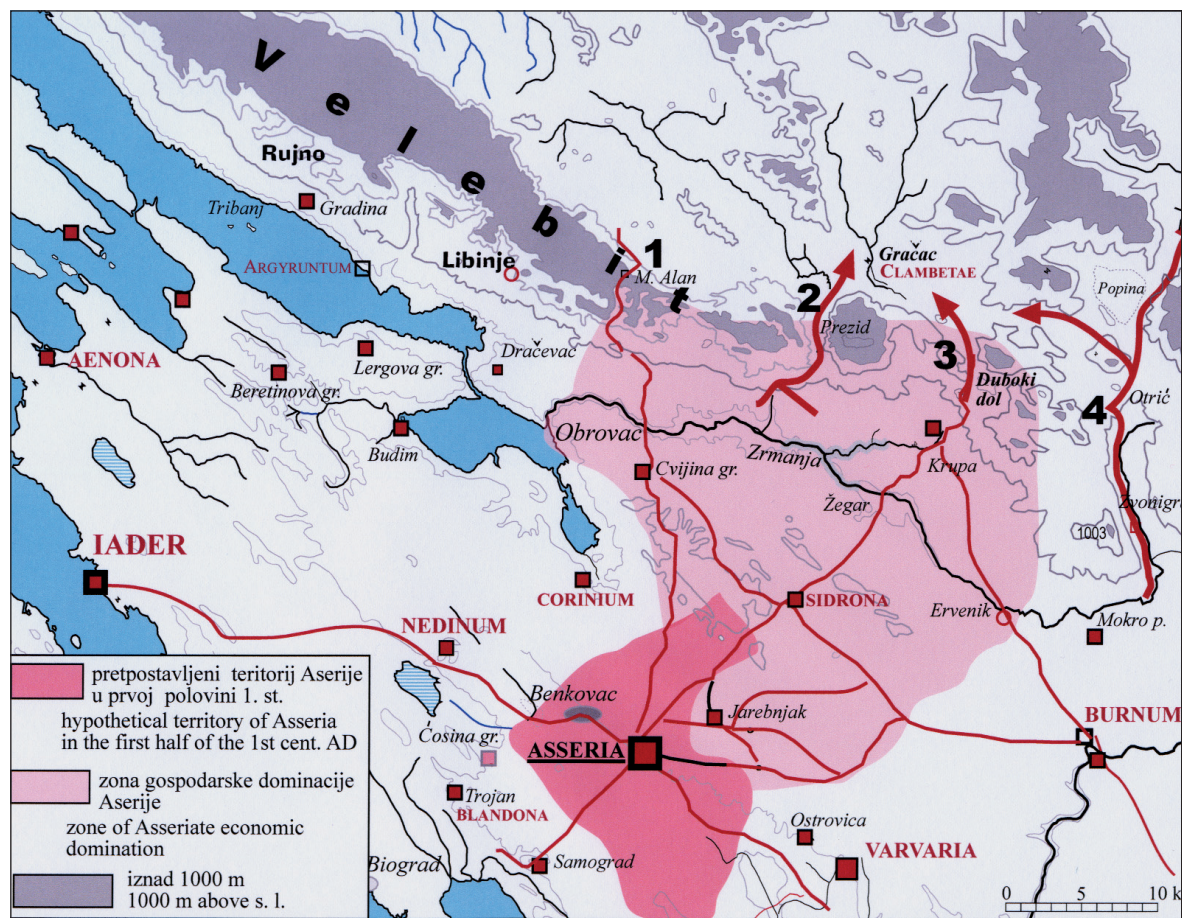
Kako se vidi, raspodjela prostora je takva da zapravo isključuje mogućnost da bi rijeka Zrmanja mogla biti neka granica. U najmanju se ruku to sasvim sigurno za predio od Mokrog polja do Žegara i Krupe. Takvom shvaćanju prostornih odnosa odgovaraju i novovjeke granice naselja i katastarskih općina, svjedočeći o tome da su područja na desnoj i lijevoj strani Zrmanje tijesno povezana. Štoviše, ova podjela uključuje i padine južnog Velebita u cijelosti.

Kada bismo pokušali izlučiti koji dio areala gravitira Aseriji, zacijelo ne bismo puno pogriješili ako pretpostavimo da se radi o zemljištu koje se od sjevernih granica aserijatskog teritorija proteže do samih bila Velebita, sa zapadne strane obuhvaćajući Zelengrad, dio Bilišane i Golubić preko Zrmanje, s istočne pak područje Alverije te Ervenika oko srednjeg toka Zrmanje /Sl. 2/. Da bi se pokušalo donekle utvrditi mogućnosti ovoga predjela i njegovo moguće značenje u funkciji gospodarskog zaleđa Aserije, dobro je iznijeti nekoliko relevantnih podataka o veličini područja i njegovoj napučenosti i gospodarstvu u novije doba – no svakako prije nego su modernizacija i ratne katastrofe bitno promijenile uvjete života. Radi se o predjelu ukupne površine oko 450 km², koji prema austrijskom popisu iz 1900. ima oko 12.000 st. (ili oko 28 st. na četvorni kilometar). Udio obradivih površina je oko 14%, što dovoljno pokazuje osobine kraja. No, s druge

The economic importance of the hinterland

As we can see, the area distribution practically exclude any possibility of the Zrmanja river as a border. At the very least, it is quite certain for the area from Mokro Polje up to Žegar and Krupa. This concept of area distribution corresponds to today's village borders and cadastral municipalities, and indicate the close connections between the areas on the both sides of the Zrmanja river. Moreover, this distribution includes the entire slopes of South Velebit mountain.

In trying to conclude which part of an areal gravitated to Asseria, it wouldn't be wrong to assume that it was the area spreading from the northern borders of Asserian territory to the very crests of Velebit mountain, including Zelengrad, a part of Bilišane and Golubić across the Zrmanja river to the west, and the area of Alveria and Ervenik around the Central Zrmanja river to the east /Fig. 2/. In order to establish the potential of the area and its eventual importance in function of the Asseria economic hinterland, we should reveal some relevant information about the area size, its settlement and economy nowadays – but surely before modernization and war disasters substantially changed the terms of life. We are talking about the area of 450 km², which according to the Austrian register from 1900, had 12 000 inhabitants (or around 28 inhabitants per square kilometre). The proportion of cultivated land was around 14%, that surely shows the features of the area. But, on the other side, there was as much as 75 000 head of small stock registered (besides around 4800 head

Sl. 2. Teritorij Aserije u prvoj polovici 1. st. i područje gospodarske gravitacije u zaleđu. Slojnice na 100, 500, 800 i 1000 m nadm. visine.

Fig. 2. Territory of Asseria in the first half of the 1st cent. AD and its catchment area in the hinterland. Contour lines at 100, 500, 800 and 1000 m. a.s.l.

strane, broj popisanih glava sitne stoke iznosi čak 75.000 (uz oko 4800 goveda i preko 1000 konja), što jasno svjedoči o iznimnoj važnosti stočarstva.²⁶

Kako se vidi, prilično je vjerojatno da je područje i u znatno starijim razdobljima uvelike ovisilo o stočarstvu. U kontekstu naših razmatranja tu bismo postavku vrijednovali na

of cattle and over 1000 horses), which clearly indicates the exceptional importance of a cattle breeding.²⁶

As may be seen from this, it is quite possible that the area greatly depended on the cattle breeding, even in older periods. In the context of our study, this presumption should be evaluated in a specific way. If starting from

²⁶ Koristim podatke iz rezultata popisa 1900.: *Repertorio comunale della Dalmazia*. Elaborato in base ai risultati dell'anagrafe del 31 dicembre 1900., Vienna 1908.

²⁶ I use the register data from 1900: *Repertorio comunale della Dalmazia*. Elaborato in base ai risultati dell'anagrafe del 31 dicembre 1900, Vienna 1908.

poseban način. Pođemo li od uvodnih napomena o kasnom predrimskom razdoblju kao vremenu dubokih promjena, s jasnim znacima gospodarskog uzleta i vidne akumulacije bogatstva, ponajprije u vodećim liburnskim središtima kao što je i sama Aserija, potrebno je postaviti pitanje utvrđivanja grana ili vidova gospodarstva na kojima se taj razvoj poglavito temelji. Naša je pretpostavka da je uz opće pogodnosti koje donosi odmakla urbanizacija i pojačanje trgovinske razmjene, posebni značaj moralo imati upravo stočarstvo.

Liburnija je u antičkom svijetu bila poznata kao proizvođač i izvoznik (prepoznatljivih) suknenih ogrtača.²⁷ Moguće je da počeci te fame potječu još iz 5. st. pr. Kr. kada su Atenjani uspostavili prve redovitije trgovačke veze s Jadranom.²⁸ U kasnije vrijeme ta je proizvodnja svakako pojačana i može se usporediti s onom koja je u razvijenom srednjem vijeku cvala na širem zadarskom području.²⁹

²⁷ MARCIJAL (*Epigr.*, XIV, 140 [139]) šali se na račun odjeće nazvane *cuculli Liburnici*: izdanje H. J. Izaac, *Martial*, Epigrammes, t. I, (Collection Budé), Pariz, 1961. O suknu od grube vune iz Istre i Liburnije govori Plinije, *Nat. hist.* 8, 191.

²⁸ STJEPAN BIZANT. s. v. *mandue*. Prema Jacobyju, *FGrHist*, I, str. 20, Nauck smatra ovo preuzetim iz neke Eshilove tragedije (Fr. 364. Nauck.). Izvor je P o l u k s (7, 60).

²⁹ T. RAUKAR 1977, 242: u zadarskom zaleđu, bližem i daljem, bila je veoma razvijena proizvodnja raše. Količine se mogu procijeniti prema nametu na bojenje (datium tinctorie): godišnje se u Zadru bojilo i do 50.000 lakata raše (oko 30.000 m!). Sudeći po opadanju količine s približavanjem Turaka, vidi se da se radilo o proizvodu sela. Tkanina je inače bila vodeća izvozna roba, napose prema Anconi (Raukar, sp. dj. Prilog X, karta trgovačkih veza; raša je ujedno bila i jedina izvozna roba višeg stupnja obrade).

the introductory remarks, we take the Late Roman period as a period of deep changes, with clear indications of economic ascent and evident accumulation of wealth, firstly in the leading Liburnian centres such as Asseria, it is necessary to determine the branches or aspects of economy on which this development was mainly based upon. It is our assumption that, besides general advantages that followed advanced urbanization and intensification of trade exchange, the cattle breeding must have been of great importance.

In Antique world, Liburnia was well known as a manufacturer and an exporter of (distinguishing) cloath overcoats.²⁷ It is possible that this reputation originate as early as the 5th century B. C. when the Athenians established first regular trade contacts with the Adriatic.²⁸ Later, this manufacture was surely reinforced and can be compered with the manufacture that flourished in the larger area of Zadar in the Middle Ages.²⁹

²⁷ MARTIAL (*Epigr.*, XIV, 140/139/) is joking about the clothes called *cuculli Liburnici*: ed. H. J. Izaac *Martial*, Epigrammes, t. I, (Collection Budé), Paris, 1961. The cloth made of rough wool is mentioned by Pliny, *Nat. hist.* 8, 191.

²⁸ STEPH. BYZ. s. v. *mandue*. According to Jacoby, *FgrHist*, I, p.20, Nauck believe this was taken from some of Aeschil's tragedies (Fr. 364. Nauck). The source is Pollux (7,60).

²⁹ T. RAUKAR 1977, 242: in the closer and more distant hinterland of Zadar, the manufacture of the rough cloth (raša) was well advanced. The quantity can be estimated by staining rate (datium tinctorie): in Zadar, up to 50 000 ells of raša were colored per year (around 30 000 m!). Judging by the quantity decay due to the advance of the Turks, it is evident that this was a village product. Fabric was leading export merchandise, especially to Ancona (Raukar, o.c., App. X, trade connections map; at the same time, raša was the only export merchandise of the higher degree of production).

Proučavanje antičkog i predantičkog stočarstva vrlo je nezahvalna zadaća, imajući u vidu da nam je antička književnost o toj važnoj djelatnosti ostavila sasvim nedovoljne podatke. Kako pokazuju i novije studije, čak i za područja kao što je egejski bazen u kasnom klasičnom i u helenističkom razdoblju, uza sve obilje epigrafičke građe, podatci su doista vrlo oskudni.³⁰

Neke mogućnosti ipak pružaju podrobnija arheološko-topografska istraživanja u posebnim pojasevima, gdje se, po prirodi stvari, može podosta doznati o značaju stočarstva u dalekoj prošlosti. Kod nas bi se to ponajprije odnosilo na planinu Velebit. Kao što je u sjajnoj studiji o velebitskom stočarstvu pokazao Marković, klimatski uvjeti, ponajprije na primorskoj strani planine, takve su naravi da vrlo striktno određuju načine naseljavanja i korištenja planinskih resursa.³¹ Presudno značenje ima činjenica da je zbog surovih klimatskih uvjeta trajna naseljenost viših planinskih predjela jedva moguća. U to ulazi visinska zona iznad 500 m (podi) koja je inače posebno zanimljiva za trajniji boravak i korištenje ispaša /Sl. 3/. Nalazeći se na dohvat naseља u podnožju planine, a raspoložujući dobrim pašama, vodom, pa i zemljištima koja se mogu tijekom toplog dijela godine obraditi, visinska je zona poda iznimno atraktivna. U nju, primjerice, spadaju i najveći pašnjaci odnosno polja kao što su Veliko i Malo Rujno, Veliko i Malo Libinje ili, na

A study of the Antique and pre-Antique sheep breeding is unrewarding task, knowing that antique literature saved rather insufficient information about such an important activity. As shown in new studies, the information is really scarce, even about the areas such as the Aegean basin in the Late Classic and the Hellenistic period, in spite of abundant epigraphic material.³⁰

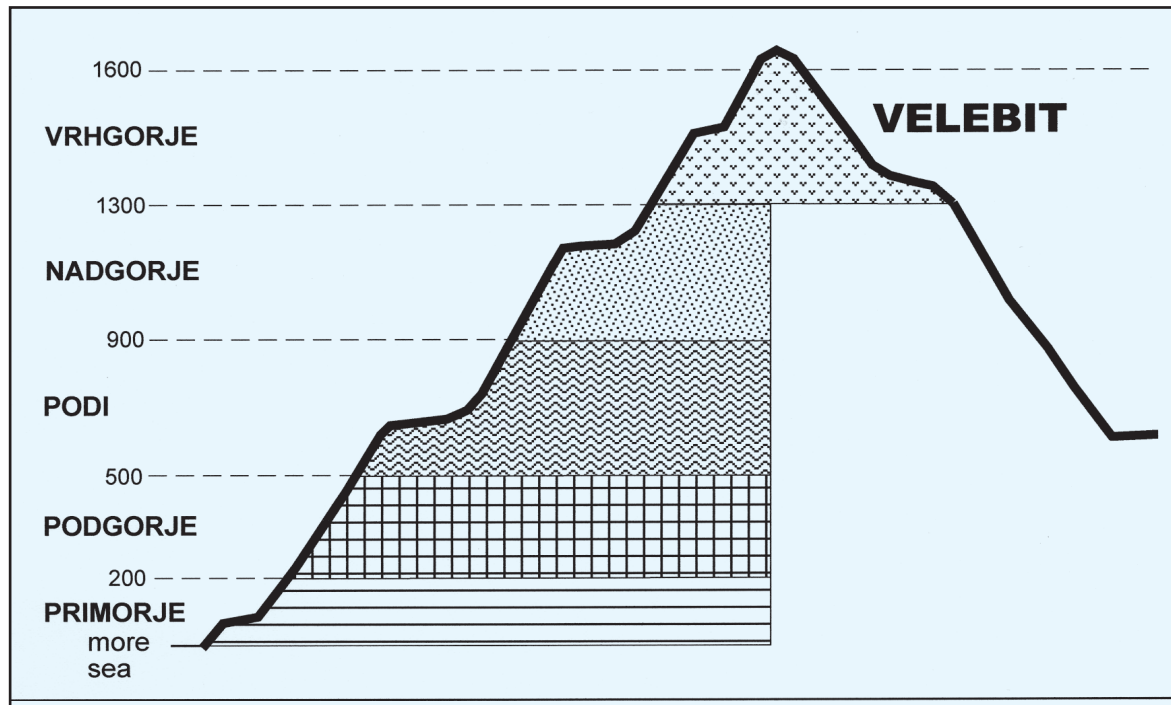
Some possibilities are provided by detailed archeological – topographic explorations of the special zones, where by the nature of things, we can find out a lot about the importance of the cattle breeding in ancient history. In our area, this can be applied to Velebit mountain. As Marković shown in his excellent study of Velebit cattle breeding, climate conditions, especially of the littoral side of the mountain, very strictly determined the ways of colonization and mountain resource utilization.³¹ The most important fact is that the permanent settlement of the higher mountain zones is barely possible due to rough climate conditions. That includes the high zone, above 500 m (podi), otherwise especially suitable for permanent residence and pasture. /Fig. 3/ The high – altitude zone of *podi* is extremely attractive being located close to the settlements at the foot of the mountain, and offering good pastures, water, even the land that can be farmed during the warmer part of the year. This for instance, includes the highest pasturages, or fields, such as Veliko Rujno and Malo Rujno, Veliko Libinje and Malo Libine, as well as,

³⁰ C. CHANDEZON, 2003.

³¹ M. MARKOVIĆ, 1980, 7 i d.

³⁰ C. CHANDEZON, 2003.

³¹ M. MARKOVIĆ, 1980, 7, ff.

Sl. 3. Visinske zone i korištenje planine Velebita (prema Marković 1980, sl. 2)

Fig. 3. Vertical zones of settlement and exploitation of the Velebit Mountain (after Marković 1980, fig. 2).

drugom kraju planine, Duboki dol i susjedna pasišta.

Kako pokazuju nalazi gradina i grobnih humaka/gomila, ti su se predjeli uvelike koristili u mlađoj prapovijesti. S obzirom na klimatske uvjete, boravak ljudi ovdje je bio sezonskog značaja. Oslanjajući se pak na zonu poda, stočari su na vrhuncu ljeta, kada je suša najveća, mogli izvoditi stada u više zone nadgorja i vrhgorja.

Kao što je za novovjeko velebitsko stočarstvo pokazao Marković, glavni korisnici planine su stanovnici podvelebitskog primorja, a za krajnji jugoistočni dio planine, stanovnici sjeverne Dalmacije. Stanovnici ličkog zaleđa raspolagali su s

Duboki Dol and neighbouring pasturages, at the other end of the mountain.

As shown in findings of hill-forts and grave – mounds/tumuli, those areas were greatly used in the late prehistory. Concerning the climate conditions, people residence here was only seasonal. Relying on the zone of *podi*, shepherders could take their flocks to higher mountain zones in the peak of the summer when a drought was on its climax.

As Marković has proved for modern Velebit cattle – breeding, the main mountain beneficiaries were the inhabitants of Velebit coast, and the beneficiaries of the utmost southeast part of the mountain were the inhabitants of North Dalmatia. The inhabitants of Lika hinterland had enough

dovoljno šuma i pašnjaka u podnožju ili na nižim dijelovima planine, pa nisu bili u tolikoj mjeri zainteresirani za planinske ispaše.³²

Kakvi su odnosi vladali na Velebitu u vremenu od povlačenja Turaka do zamiranja planinskoga sezonskog stočarstva u 20. stoljeću, rječitro govori karta s pašnjacima oko samih velebitskih bila koja koriste primorski odnosno dalmatinski stočari /Sl. 4/.³³ To su pašnjaci koji se mahom nalaze u upravnom području ličkih općina, za koje je posebnim aktima uređen režim korištenja. Iz karte se vrlo jasno razabire da je postojao znatan i trajan pritisak Primoraca i Dalmatinaca koji su u toplijoj polovici godine ostajali bez mogućnosti da prehrane stada na pašnjacima svojih sela; štoviše, očevitno je da niti pašnjaci na primorsko-dalmatinskoj padini Velebita nisu dostajali. Poznato je, napokon, da se dio dalmatinskih stočara koristio pravim migracijskim trajektorijama zalazeći duboko u jugoistočnu Liku do Bruvna i Mazina.³⁴

Ti elementi mogu biti zanimljiv skup etnografskih podataka koji služi za ilustraciju onoga što se možda događalo s Velebitom i u razdobljima za koja nemamo nikakvih izravnih podataka. Mi bismo se odvažili za nešto drukčiji pristup, vodeći računa o gospodarskoj strani pojave. Intenzivno korištenje planinskih ispaša, kako mi se

forests and pasturages at the foot of the mountain or in its lower parts, and were not so interested in mountain pastures.³²

The situation in Velebit mountain in the period from the retreat of the Turks until extinction of mountain seasonal cattle – breeding in the 20th century is well shown on a map with pasturages around the very crests of Velebit used by coastal, or Dalmatian cattle – breeders. /Fig. 4/³³ Those are the pasturages located mainly in the administrative areas of Lika municipalities, and their exploitation was regulated by special documents. The map clearly shows that there was a substantial and permanent pressure by the inhabitants of coastal areas and Dalmatia, who weren't able to pasture their stocks in village pasturages during the warmer part of the year; moreover, it is sure that pasturages at Dalmatian slope of Velebit mountain were not enough. It is well known that the part of Dalmatian cattle – breeders used even the true migrational trajectories, getting deep into Southeast Lika, up to Bruvno and Mazin.³⁴

These elements can be an interesting assembly of ethnographic data and illustrate what might happened in Velebit mountain during the periods we have no direct information about. We would dare to take a bit different approach, taking into account the economic side of the phenomenon. As it seems, the intensive exploitation of the mountain pasturages

³² M. MARKOVIĆ, 1980, 53-54.

³³ Prema kartama koje donosi M. MARKOVIĆ, 1980, na sl. 17-21.

³⁴ Tipovi sezonskog korištenja planine u M. MARKOVIĆ, 1980, 7-10 i sl. 3 na str. 11; 53-58 i slike 22-25.

³² M. MARKOVIĆ, 1980, 53-54.

³³ According to the maps offered by M. MARKOVIĆ, 1980, on figs. 17-21.

³⁴ The types of seasonal mountain exploitation in M. MARKOVIĆ, 1980, 7-10, and fig. 3 on a p. 11; 53-58 and figs. 22-25.

čini, pogrešno je tumačiti golom borbom za opstanak u škrtim uvjetima krškoga krajolika koji se proteže duž podnožja planine. Pomnije promotrivši odnose, nije teško zaključiti da stočarstvo ovdje “funkcionira” kao gotovo jedina gospodarska aktivnost koja može proizvoditi “viškove” prijeko potrebne za život zajednica u ovim predjelima. Upravo je ta mogućnost poticala i dio stanovništva u Kotarima da se uključe u sezonsko stočarstvo u okolnostima kada je zemljoradnja bila primitivna, uz nedostatak kapitala koji bi omogućio prelazak na robnu proizvodnju i, dakako, u uvjetima krajnje slabo razvijenoga sekundarnog i tercijarnog sektora privrede.

Do neke mjere vrijedi spomenuti i ono što proizlazi iz Raukarovih razmatranja o stočarstvu i preradi vune u zadarskom području u kasnom srednjem vijeku, gdje se i opet razabire da je jačanje stočarstva i prerade koja je na njemu zasnovana jedan od vidova nastojanja seljaštva da se uključi u gospodarski sustav na povoljnijoj osnovi.³⁵

Čini nam se stoga da bi i za kasno predrimsko i za rimsko doba valjalo pomišljati na neke slične tendencije. Novi razvojni zamah zahtijeva intenzivnije gospodarenje resursima koji su na raspolaganju i za koje je društvo, u danim prilikama, strukturno i tehnološki osposobljeno. Vjerujem da nije pretjerano ako pretpostavimo da je u Liburniji, ponajprije onoj unutrašnjoj i vezanoj za padine Velebita, stočarstvo, kao i silvo-pastoralni sklop djelatnosti općenito,

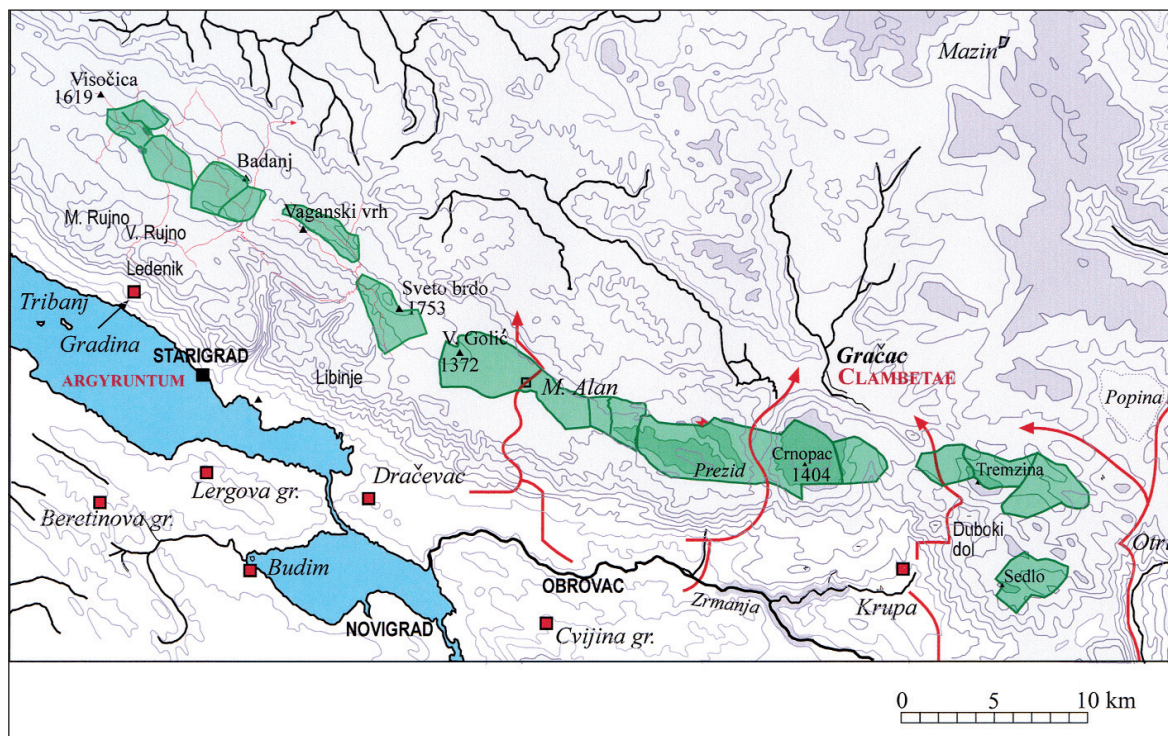
cannot be explained only by struggle for survival in scanty conditions of the karst landscape that spreaded along the foot of the mountain. After closer observation of the situation, it is not hard to conclude that the cattle – breeding in these areas ‘functions’ as almost only economic activity that can produce ‘surplus’ necessary for the existence of communities of the area. That very opportunity stimulated a part of Kotari inhabitants to participate in seasonal cattle – breeding, in a situation where the agriculture was at primitive level, and there were not enough funds to allow transition to a merchandise manufacture, and of course, in a situation of extremely poorly developed secondary and tertiary sector of economy.

In some degree, it is worth mentioning what follows Raukar’s reflections on the cattle – breeding and wool processing in the area of Zadar in the Late Middle Ages, in which is repeatedly shown that the increase of the cattle – breeding and processing of wool based upon it, make one of the aspects of peasants efforts to obtain more favourable position in the economic system.³⁵

Therefore, it is our opinion, that the same tendencies prevailed in the pre-Roman and Roman period. New growth of development demanded more intensive management of the resources that were at the disposal, and that society could structurally and technologically manage, in the given circumstances. I believe it is not an exaggeration to assume that the cattle – breeding, as well as the silvo-pastoral activities in general, was the very domain the

³⁵ Usp. T. RAUKAR, 1977, 197 i d.; o važnosti proizvodnje sukna: 242, te Prilog X s kartom.

³⁵ Cf. T. RAUKAR, 1977, 197, ff.; about the importance of the cloath manufacture: 242, and app. X with a map.

Sl. 4. Ljetni pašnjaci oko najviših dijelova Velebita koje koriste dalmatinski stočari u 19. i 20. st.

Fig. 4. Summer pastures along the highest parts of the Velebit Mountain exploited by Dalmatian herders in the 19th and 20th centuries (after Marković 1980, figs. 17-21)

bio upravo ona domena na kojoj se temeljila intenzifikacija gospodarskog djelovanja.

Uspon središta podno Velebita, napose Vegija (Karlobag) i Argirunta, u rimsko vrijeme jedva se može razumjeti ako ne pretpostavimo da su ti mali centri temeljili svoj prosperitet upravo na eksploataciji velebit-skih resursa.³⁶ Poznati natpis na ličkoj strani sjevernog Velebita pak izravno svjedoči o tome da su primorski, Ortoplini raspolagali ne samo primorskom padinom planine nego i cijelim vrhgorjem, zahvaćajući nešto nižeg

intensifikacija of economy was based upon in Liburnia.

The ascent of the centres at the foot of Velebit mountain, especially of Vegium (Karlobag) and Argyruntum, in the Roman period, can hardly be understood if we don't assume that those small centres based their prosperity on Velebit mountain resources exploitation.³⁶ The well known inscription from North Velebit in Lika, directly testify to the fact that the coastal Ortoplini had at their disposal not only littoral slopes of the mountain, but the entire area of the highest ridges, as well

³⁶ Korisni podatci o gradovima podno Velebita u rimsko doba: J. J. WILKES, 1969, 201-203; M. ZANINOVIĆ, 1980; M. ZANINOVIĆ, 1984; M. SUIĆ, 1981, 236-238; M. GLAVIČIĆ, 1993; M. GLAVIČIĆ, 1997; A. STARAC, 2000, 85-87.

³⁶ Useful information about the cities at the foot of Velebit mountain in the Roman period: J. J. WILKES, 1969, 201-203; M. ZANINOVIĆ, 1980; M. ZANINOVIĆ, 1984; M. SUIĆ, 1981, 236-238; M. GLAVIČIĆ, 1993; M. GLAVIČIĆ, 1997; A. STARAC, 2000, 85-87.

dijela na ličkoj strani.³⁷ Međašni natpis je dokazom da su taj posjed lički Parentini priznavali, kao i da je sve skupa poštovala i rimska vlast. Pristupimo li na isti način analizi odnosa na jugu Velebita, možemo računati s tim da je i ovdje u punoj mjeri dominirao interes sjevernodalmatinskih zajednica da se koriste planinom.

U nastavku ćemo pobliže razmotriti arheološke pokazatelje naseljenosti i korištenja dijela južnog Velebita u željezno doba, odnosno pri samom kraju predrimskog razdoblja.

as some lower parts of the area of Lika.³⁷ A boundary inscription proves that the Parentini tribe from Lika acknowledged that property, as well as Roman authorities. If we analyse the situation in the area of South Velebit mountain in the same way, we can assume that North Dalmatia communities were also interested in the exploitation of the mountain.

In further study, we will discuss closely the archeological indicators of the settlement and exploitation of a part of south Velebit in the Iron Age and particularly at the end of the pre-Roman period.

³⁷ Natpis CIL III 15053, zvan 'pisani kamen', nađen na ličkoj strani Velebita, u udolini Legenac na putu prema Kosinjskom Bakovcu (to jest na preko 15 km od mora), obilježava među primorskih Ortoplina i ličkih Parentina. To je izravna potvrda da u ovom dijelu Velebit po čitavoj širini pripada zajednici kojoj je središte na obali. B. OLUJIĆ, 2006, 202 i d. donosi podatke o nalazu i literaturi, ali s čudnim komentarom: '... Ortoplini su vjerojatno gospodarili ne samo primorskom (podgorskom) padinom već i vršnim dijelom Velebita, možda i dublje prema zagorskoj (ličkoj) strani' (str. 206). Sam autor ne dovodi inače u pitanje ni autentičnost ni vjerodostojnost natpisne potvrde međe u Legencu, pa je nejasan povod njegovim zaključnim dilemama.

³⁷ CIL III 15053 inscription, called 'written stone', found in a part of Velebit mountain in Lika, in the valley of Legenac on the road to Kosinjski Bakovac (or 15 km far from the sea), marks the border between the Ortoplini and the Parentini tribe from Lika. It confirms that, in this area, Velebit mountain in all its width, belonged to a community with a centre on the coast. B. OLUJIĆ, 2006, 202, ff. brings the information about a finding and literature, but with a wierd comment: '... The Ortoplini tribe probably managed not only the coastal slope, but also the summit of Velebit mountain, and perhaps even deeper, towards the part in Lika' (page 206). The author otherwise doesn't question the authenticity or credibility of the inscription in Legenc, therefore his concluding dilemmas are not clear

Naseljenost i korištenje Južnog Velebita tijekom 1. tisućljeća pr. Kr.: Arheološka evidencija

Čini se da je intenzivnija eksploatacija velebitskih resursa razvijena tijekom željeznog doba, premda tragovi boravka ljudi sežu, koliko se danas može zaključiti, sve do mezolitika.³⁸ S obzirom na razmjerno siromašne nalaze s pojedinih lokaliteta, bez arheoloških iskapanja vrlo je teško donositi kategorične sudove o fazama ljudskog ovladavanja Velebitom. Planina je ljudima morala dugo biti zanimljiva ponajprije kao predio za lov, traženje nekih minerala i, s vremenom sve više, za stočarstvo. O tome što se u prošlosti stvarno događalo, teško je suditi na temelju nepotpunih arheoloških uvida. Jedan od bitnih vidova "potpunosti" svakako je pomni i sustavni pregled određenog područja koje veličinom i drugim odlikama može poslužiti kao reprezentativni uzorak.

Rezultate takvog pregleda, skupa s uključivanjem prethodnih rezultata, donosi noviji prilog M. Dubolnić o prapovijesnim nalazištima na području Starigrada Paklenice.³⁹ Iz svega se ovdje vidi da su utvrđena mjesta – gradine mlađe prapovijesti uz pećine zapravo jedina poznata trajnija staništa te epohe, unutar promatranog područja

³⁸ Najstariji pećinski nalazi svjedoče o boravku mezolitičkih i neolitičkih skupina (Vaganac cave: S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985). Kulturni materijal na većem broju nalazišta, pećinskih i gradinskih, može se okvirno datirati od eneolitika do kraja brončanog doba: pregledno u M. DUBOLNIĆ, 2006, 4 i d.

³⁹ M. DUBOLNIĆ, 2006.

Population and use of South Velebit mountain during the first millenium B. C.: Archeological records

It seems that the exploitation of Velebit resources was more developed during the Iron age, although the evidence of people presence go as early as the Mesolithic period.³⁸ Considering rather poor findings from certain sites, it is very hard to make a categorical statement about the phases of human mastering Velebit mountain, without archeological excavations. People were probably interested in the mountain for a long period, primarily for hunting, searching for some minerals and, eventually for the cattle – breeding. It is difficult to estimate what really happened in the past, according to insufficient archeological insights. One of the important aspects of 'wholeness' is a detailed and systematic examination of an area that can be taken as a representative example according to its size and other characteristics.

The results of such an examination, along with former results, are presented in the latest study by M. Dubolnić, of the area of Starigrad Paklenica prehistoric sites.³⁹ This reveals that fortified sites - hill-forts of the later Prehistoric age, along with caves, actually only known permanent habitats of the period in question, have a peculiar spatial distribution. The

³⁸ The oldest cave findings prove presence of the Mesolithic and Neolithic groups (Vaganac cave: S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985). Cultural material from most of the sites, both the cave and the gradina sites, can be dated in the period from the Eneolithic to the end of the Bronze age: well laid out in M. DUBOLNIĆ, 2006, 4, ff.

³⁹ M. DUBOLNIĆ, 2006.

raspoređena prostorno i vremenski na osobit način. Trinaest gradinskih objekata, od kojih su svi popraćeni makar i slabim tragovima trajnijeg boravka ljudi, oštro se dijeli na dvije skupine:

1. Na jednoj strani je manja skupina od 4 gradine koje se nalaze na visokim predjelima Velikog i Malog Rujna, te na Malom Libinju. Radi se o tri krška polja, udoline u primorskoj strani Velebita koje su svojim pašnjacima, određenom količinom obradiva tla, pa i razmjerno pouzdanim izvorima pitke vode i na vrhuncu ljeta ljude privlačila od najstarijih vremena. Gradina na Velikom Rujnu nalazi se na 950 m nadmorske visine i, koliko mi je poznato, najviša je gradina u Velebitu uopće.⁴⁰ Ostale tri gradine smještene su na visinama 800-850 m.⁴¹ Posebno značenje ima Gradina nad Libinjem, uz koju su proneđeni ostatci grobnih humaka i grobova, s nalazima koji pripadaju 6./5. st. pr. Kr.⁴² Drugi su nalazi na žalost, devastirani, pa je nemoguće pobliže datiranje. No sama činjenica da je Gradina nad Libinjem na uzvišici iznad 850 m, uvjerljivo svjedoči o nastojanju da se važan pašnjački predio drži pod nadzorom. Iako nije isključeno da

⁴⁰ A. GLAVIČIĆ, 1984, 12-13; M. DUBOLNIĆ, 1980, 15-16.

⁴¹ Gradinica na Malom Rujnu: A. GLAVIČIĆ, 1984, 14-15; M. DUBOLNIĆ, 2006, 15; Gradina na Malom Rujnu: A. GLAVIČIĆ, 1984, 13-14; M. DUBOLNIĆ, 2006, 14-15; Gradina Kneževiči nad Malim Libinjem: A. GLAVIČIĆ, 1984, 7-10; M. DUBOLNIĆ, 2006, 23-25.

⁴² M. GLAVIČIĆ, 1992, 102 (Gradina, karta 1, br. 33); A. GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi... VI, *Senjski zbornik*, 10-11, Senj 1984, 7-10.

thirteen hill-forts, all of which have at least feeble traces of human residence, are distinctively divided into two groups:

1. The small group of four hill-forts is located in the high areas of Veliko Rujno and Malo Rujno, and in Malo Libinje. Those are three karst valleys at the coastal side of Velebit mountain, that were attractive to people in the earliest times, because of their pasturages, certain amount of cultivable, and relatively abundant soil, sources of water at the peak of the summer. The gradina in Veliko Rujno is situated 950 m above sea-level, and is, as far as I know, the highest hill-fort in Velebit mountain in general.⁴⁰ The other three hill-forts are situated 800 – 850 m above sea-level.⁴¹ The gradina above Libinje has a special meaning, because of a grave-mound and grave remain findings from the 6th – 5th century B. C. found next to it.⁴² Other remains are, unfortunately, devastated, so more accurate dating is not possible. But the very position of the gradina above Libinje, that is located 850 m above sea-level indicates the effort to control the important pasturage area. Although we cannot positively exclude the assumption that the area was permanently inhabited during the extremely suitable climatic situation, it is more likely that this was a seasonal

⁴⁰ A. GLAVIČIĆ, 1984, 12-13; M. DUBOLNIĆ, 1980, 15-16.

⁴¹ Gradinica na Malom Rujnu: A. GLAVIČIĆ, 1984, 14-15; M. DUBOLNIĆ, 2006, 15; Gradina na Malom Rujnu: A. GLAVIČIĆ, 1984, 13-14; M. DUBOLNIĆ, 2006, 14-15; Gradina Kneževiči nad Malim Libinjem: A. GLAVIČIĆ, 1984, 7-10; M. DUBOLNIĆ, 2006, 23-25.

⁴² M. GLAVIČIĆ 1992, 102 (Gradina, map 1, no. 33); A. GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi... VI, *Senjski zbornik*, 10-11. Senj 1984, 7-10.

je predio bio i trajnije naseljen tijekom osobito povoljne klimatske konjunktore, vjerojatnije je da je riječ o sezonskom boravištu, koje je služilo i kao baza za korištenje viših planinskih pašnjaka.

2. Brojnija je skupina gradina koje se nalaze bitno niže, raspoređujući se unutar raspona od približno 50-250 m nadmorske visine.

U skladu s općim klimatskim uvjetima koji vladaju na Velebitu, zapravo je pojava gradina na visinama do 950 m prilično pouzdanim pokazateljem iznimnog interesa primorskih zajednica da trajno koriste planinska zemljišta i ispaše, štiteći ih i utvrđenjem. Bilo bi doista krivo pretpostavljati da su ta planinska gradinska uporišta pouzdani dokaz postojanja posebnih zajednica koje ovdje žive. Čak i ako pretpostavimo da je u nekim razdobljima kasnijega brončanog i željeznog doba na Velebitu vladala nešto povoljnija klima od današnje, još su uvijek uvjeti trajnog boravka teški i prekarni.

Za željezno je doba i inače teško zamisliti postojanje sasvim malih autonomnih jedinica. Čini se da je, barem u Liburniji, željeznodobni razvoj od početka obilježen nešto krupnijim zajednicama koje se međusobno razlikuju po ustroju prostornog rasporeda svoga življa. Od ranijih faza željeznog doba suočavamo se s različitim rješenjima u rasponu od zajednica s jednim velikim središnjim naseljem i segmentima zajednice koji imaju svoja zemljišta i nekropole uokolo po teritoriju, sve do zajednica kojima je stanovništvo podijeljeno na uže

residence used as a base for higher mountain pasturages exploitation.

2. The numerous group of hill-forts located considerably lower and allocated within the range of about 50 – 250 m above sea-level.

In the context of general climatic conditions of Velebit mountain, the presence of gradinas at heights of 950 m show rather reliably how extremely interested the coastal communities were in permanent exploitation of mountain areas and pastures, that they even built fortifications to protect them. It would be wrong to interpret these mountain hill-fort footholds as a proof of distinct communities that lived here. Even assuming that Velebit climate was more favorable in the later Bronze and Iron age than today, the conditions of permanent settlement would still be extremely difficult.

Anyway, it is hard to imagine the existence of small autonomous units in the Iron age. It seems that the Iron Age development, at least in Liburnia, was marked from its very beginning by somewhat larger communities that had different spatial organization of their inhabitants. In the early phases of the Iron Age we can notice different solutions, ranging from communities with one big central settlement and segments of the community with their own land, to communities with the residents divided into smaller units, gathered around their own small hill-forts.

According to information available, the area of Starigrad had two distinctive centres. The northwestern one with a centre in a complex Gradina above Sv. Trojica – that we

jedinice, svaka okupljena oko svojega maloga gradinskog sjedišta.

Iz raspoloživih podataka za stari-gradsko područje, možda se može govoriti o profiliranju dvaju žarišta. Jedno je sjeverozapadno, sa središtem na kompleksnoj Gradini iznad Sv. Trojice – o kojoj nekoliko riječi u nastavku izlaganja, a drugo jugoistočno, oko uvale Modrič, gdje se nalaze dvije oveće gradine.⁴³

Čini se, isto tako, da je u kasnom razdoblju liburnske kulture Gradina nad Sv. Trojicom definitivno preuzela ulogu središta za čitavo područje. Ta velika naseljena gradina, koju je registrirao A. Glavičić,⁴⁴ ima sačuvane dijelove naseobinskih slojeva, uz veliku količinu kulturnog materijala na površini. Pojava keramičkog materijala helenističkog razdoblja svjedoči o tome da je naselje opstalo do druge polovice 1. st. pr. Kr. Nalazeći se desetak kilometara od rimskog Argirunta, po svoj prilici je središte liburnske općine, koja je kasnije postala dijelom argiruntskog municipija. S osnivanjem gradskog središta u Starigradu-Paklenici, to je naselje uglavnom napušteno.⁴⁵

⁴³ Velika gradina i Gradina kod uvale Modrič: M. DUBOLNIĆ, 2006, 22-23, s literaturom.

⁴⁴ A. GLAVIČIĆ, 1984, 16-21; M. DUBOLNIĆ, 2006, 10-14, s literaturom.

⁴⁵ Na platou iznad obale, gdje je crkva Sv. Trojice, sagrađeno je prostrano kasnoantičko utvrđenje (120x120 m), za koje se smatra da pripada nizu fortifikacija justinijanskog doba. Dio keramičkog materijala koji se ovdje nalazi, mogao bi potjecati i iz ranijega rimskog razdoblja. Usp. Ž. TOMIČIĆ 1990, 141-147.

will discuss further in the text, and the eastern one, around Modrič inlet where two bigger gradinas can be found.⁴³

It appears that Gradina above Sv. Trojica definitely became the centre of the entire area in the late period of Liburnian culture. This large inhabited hill-fort, registered by Glavičić,⁴⁴ has parts of inhabited layers preserved, as well as a great amount of cultural material on the surface. The appearance of Hellenistic pottery indicate that the settlement survived until the second half of the 1st century B. C. Being situated about ten kilometres far from Roman Argyruntum, it is most likely that it was the centre of Liburnian community that later became a part of Argiruntum municipality. When a city centre was established in Starigrad-Paklenica, this settlement was mostly abandoned.⁴⁵

In Gradina's immediate surrounding there is hardly any cultivable soil, but it is situated in the pass that leads to the large valley of Ledenik, below Veliko Rujno and Malo Rujno, the most important pasture grounds in this area of Velebit. On the other hand, although less than a kilometre of air distance far from the coast, the settlement

⁴³ Velika gradina and Gradina near the bay of Modrič: M. DUBOLNIĆ, 2006, 22-23, with literature.

⁴⁴ A. GLAVIČIĆ, 1984, 16-21; M. DUBOLNIĆ, 2006, 10-14, with literature.

⁴⁵ On the plateau above the coast, where the church of Sv. Trojica stands, there is a large fortification from the Late Antique period (120x120 m), that probably belongs to the chain of fortifications of Justinian's time. A part of ceramic material from here could originate from the earlier Roman period. Cf. Ž. TOMIČIĆ, 1990, 141-147.

U neposrednoj okolici Gradine jedva da se nađe nešto obradiva tla, no ona se nalazi na prijevoju koji vodi u prostranu uvalu Ledenik, iznad koje se nalaze Veliko i Malo Rujno, najvažnije pašnjačke površine na podima ovog dijela Velebita. S druge strane, premda jedva kilometar zračne udaljenosti od obale, naselje raspolaže tek skromnom uvalom (Šilježetarica) kao mjestom za pristajanje. U svemu, vidljivo je da je smještaj ovoga nedvojbeno središnjeg naselja poglavito uvjetovan dvama čimbenicima: položajem koji je izvanredno branjen okolnim strminama, nudeći dovoljno prostora za naseljavanje, kao i smještajem s obzirom na pristup Ledeniku i Rujnu. S obzirom na to da drugdje nema dokaza postojanja središnjeg naselja kasnoliburnskog razdoblja, gotovo je sigurno da je ovdje bilo središte jedne liburnske općine. Veličinom i sastavom teritorija ta se općina može usporediti s drugim prostranim općinama uz primorsku stranu Velebita – općinama Lopsa, Ortoplina i Bega. Vjerujem da se u svim tim primjerima jasno razabire izvanredno uspješna prilagodba primorskih općina uvjetima sredine. Njihov uspjeh nije u pukom preživljavanju, već u sposobnosti da iz smještaja na moru, uz podnožje Velebita, uredi sustav korištenja resursa koji im je omogućio zavidan razvitak u promijenjenim okolnostima na početku povijesnog razdoblja.⁴⁶

⁴⁶ O podvelebitskim općinama u rimsko doba M. GLAVIČIĆ, 1993; posebno za Argirunt v. sada M. DUBOLNIĆ, 2007, gdje je i literatura.

has at its disposal just a small inlet (Šilježetarica) suitable for docking. Therefore, it is clear that location of this, surely central settlement is mainly determined by two facts: the position extremely protected by neighbouring cliffs with enough space for population, as well as the access to Ledenik and Rujno. Since there is no evidence of any other Late Liburnian central settlement it is almost certain that this was the centre of a Liburnian community. By its size and territory structure it can be compared with other large communities along coastal side of Velebit mountain – the communities of Lopsi, Ortoplini and Begi. I believe that all these examples clearly show extraordinary adjustment of the coastal communities to the environmental conditions. Their success is not in the bare survival, but in the ability to develop a resource exploitation system, in the context of their coastal position at the foot of Velebit mountain, that allowed considerable development in the changed circumstances in the early Antiquity.⁴⁶

Let us go back to Asseria. In the context described, the economic importance of the city gained significantly new dimension. We can imagine the city as the economic centre of 650 km² large area, that spreaded from Velebit mountain crests to Ravni Kotari. It had rather large areas of cultivable soil at its disposal, and participated actively in the trade with distant areas

⁴⁶ About the municipalities at the foot of Velebit mountain in the Roman period M. GLAVIČIĆ, 1993, especially for Argyruntum see M. DUBOLNIĆ, 2007, and the literature

Vratimo se Aseriji. Promotrivši je u prikazanom kontekstu, gospodarski značaj grada poprima bitno nove dimenzije. Možemo ga zamišljati kao gospodarsko stjecište prostranog područja od preko 650 km², koje se proteže od velebitskih bila do Ravnih kotara, raspolažući uz to razmjerno velikim površinama plodnoga tla i sudjelujući aktivno u trgovini s udaljenim predjelima zaleđa, daleko preko granica Liburnije.

Ovime ne pokušavam tvrditi da primjer Aserije može objasniti razvoj sličnih središta, Nedinuma i Varvarije. Ono što je svima njima zajedničko, zacijelo je sklop istih poticaja i općih uvjetovanosti, ali su konkretne okolnosti i rješenja zacijelo bili specifični i valja ih posebno analizirati.

of the hinterland way across the borders of Liburnia.

I am not trying to say that the example of Asseria can be used to explain the development of the similar centres, Nedinum and Vavaria. What they all have in common is a set of similar circumstances and general conditions, but the specific circumstances and solutions were surely unique and should be particularly analysed.

Je li rijeka Zrmanja granica između Liburna i Japoda?

U zaključnom bih se dijelu osvrnuo na mišljenja koja je o južnoj granici Japodije izložio B. Olujić u svojoj knjizi o Japodima.⁴⁷ Autor se naime zalaže za to da se rijeka Telavij, po Pliniju granica Japodije (podrazumijeva se: s Liburnijom), identificira kao Zrmanja.⁴⁸ Štoviše, iz njegovih razmatranja proizlazi da bi i najveći dio podvelebitskog primorja valjalo pripisati Japodima.⁴⁹ S obzirom na to da je riječ o mišljenjima koja su publicirana u monografiji koja će se svakako mnogo koristiti, te da ona stoje u izričitoj opreci spram sudova koje smo iznijeli sada i u ovom prilogu, smatrao sam potrebnim ukratko razmotriti Olujićeve argumente.

Olujić sažeto prikazuje različita mišljenja i tumačenja antičkih tekstova, zaključujući da su argumenti pobornika dviju suprotstavljenih teza “podjednako jaki, ali istodobno i podjednako nesigurni”. Ipak se zalaže za to da je Telavij Zrmanja, napominjući: “... glede samog kopnenog razgraničenja između liburnskog i japodskog teritorija, rijeka je Zrmanja doista mogla biti granicom, barem u najvećem dijelu liburnske i japodske povijesti. Ta planinska rijeka razgraničava dvije prostorne i zemljopisne cjeline, Liku i sjevernu Dalmaciju.”⁵⁰ Olujić navodi

⁴⁷ B. OLUJIĆ, 2007.

⁴⁸ B. OLUJIĆ, 2007, 112-114.

⁴⁹ B. OLUJIĆ, 2007, 112 id.

⁵⁰ B. OLUJIĆ, 2007, 114.

Was the river Zrmanja a border between the Liburnians and the Iapodians?

In my concluding part I would like to consider the opinions about southern Iapodian border given by B. Olujić in his book about the Iapodians.⁴⁷ The author is dedicated to determine the Telavium river, that according to Pliny was Iapodian border (along with Liburnia, of course), as the Zrmanja river.⁴⁸ Moreover, his studies consequently implicate that the greater part of the area at foot of Velebit mountain should be attributed to the Iapodians.⁴⁹ Since these opinions were published in the monography that will surely be of a great use, and since they are opposing the statements given in this study, I thought it necessary to briefly discuss the arguments of B. Olujić.

B. Olujić briefly presents different opinions and explanations of ancient texts, concluding that the arguments of the opposing sides are ‘equally strong, but at the same time equally unreliable’. Still, he claims that the Telavium river is in fact the river Zrmanja, saying: ‘...as regards the Liburnian and Iapodian land border, the Zrmanja river was probably a frontier, at least in the largest part of the Liburnian and Iapodian history. That mountain river restricts two spatial and geographic units, Lika and North Dalmatia’.⁵⁰ Olujić offers some more arguments, especially the concentration of hill-forts around the Zrmanja

⁴⁷ B. OLUJIĆ, 2007.

⁴⁸ B. OLUJIĆ, 2007, 112-114..

⁴⁹ B. OLUJIĆ, 2007, 112 sq.

⁵⁰ B. OLUJIĆ, 2007, 114.

još neke argumente, a napose koncentraciju gradina oko Zrmanje, koja bi upućivala na to da je riječ o nekom pograničnom pojasu.⁵¹

Za sada je, očevidno, u samom ishodištu rasprave ono što nam prenose antički pisci, Plinije i Ptolemej. Bez njihovih podataka o rijeci Telaviju, problem razgraničenja Liburna i Japoda morao bi se rješavati na temelju jedinih izvora koji preostaju. Ti izvori su:

(1) karakteristični elementi kulture koje utvrđuje arheološka analiza, omogućujući nam da u slučaju dovoljne količine informacija donosimo određenije zaključke o teritorijalnom protezanju, odnosno razgraničenju kulturnih skupina – što pak pruža uporišta za zaključke o etničkim granicama;

(2) karakteristične učestale pojave u domorodačkoj antroponimiji posvjedočenoj na natpisima ranijega rimskog razdoblja, na temelju kojih se mogu otkriti prostorne raspodjele koje bi mogle imati i etničku pozadinu – i opet je za sve to potrebna dovoljna količina građe, odnosno obavijesti koje se iz nje može dobiti.

Valja odmah naznačiti da ni jedna od te dvije kategorije evidencije nije do danas dovoljna da bi se moglo stvarati čvršće zaključke koji bi sadržavali i detaljnije

river, that can indicate the existence of some kind of a border-area.⁵¹

In the very focus of the discussion are the respective texts of Pliny and Ptolemy. Without their information about the Telavium river, the Liburnian and Iapodian boundary problem would have to be solved by the only sources that remain. Those sources are:

(1) Characteristic cultural elements established by an archeological analysis allow us to make specific conclusions about territorial stretching, or cultural group boundaries, if the information are sufficient enough – which in turn, give the base for the conclusions about ethnic boundaries;

(2) Characteristic frequent appearances in local anthroponymy, evidenced in Early Roman inscriptions, that can help reveal spacial distribution with possible ethnic background – again, we need enough material, or respective information.

It is important to mention that neither of the two categories of evidence are presently sufficient enough to provide firm deductions with detailed topographic elements. To put it simply, the southern, especially the southeastern parts of Lika, the parts of Dalmatian hinterland, and neighbouring zone across the border with Bosnia and Herzegovina, are archeologically unexplored, and local personal

⁵¹ Koncentracija gradina može se pokazati samo ako se analizira njihova prostorna raspodjela na razini čitavih regija, te ako se utvrde specifične korelacije raspodjela i osobina prostora raspodjele. U predjelima oko Zrmanje, koliko se može razabrati, javlja se distribucija koja ne pokazuje vidljivih odstupanja od očekivane s obzirom na odlike krajolika.

⁵¹ The concentration of gradinas can be shown only if we analyse their spatial distribution in the context of the entire region, and if we establish specific distribution correlations and the space distribution pattern. In the Zrmanja river area, as we can see, there is a distribution that doesn't display obvious deviations from the expected, according to landscape character.

topografske elemente. Jednostavno rečeno, južni, a osobito jugoistočni dio Like, zatim predjeli unutrašnje sjeverne Dalmacije, te susjedni pojas preko granice s Bosnom i Hercegovinom arheološki su uvelike neistraženi, a vrlo su rijetki i natpisi s domorodačkim osobnim imenima. Sva zaključivanja o etničkoj pripadnosti, odnosno etničkim razgraničenjima u drugoj polovici 1. tisućljeća pr. Kr. zasnivaju se na krajnje oskudnim činjenicama i mnogo domišljanja.⁵² Posebno valja istaknuti da je i danas posve otvoreno pitanje razgraničenja između Japoda i susjednih Ditiona na tlu južne/jugoistočne Like.⁵³

Vrijedi se stoga malo zadržati na pitanju Telavija. U antičkoj književnosti rijeku spominju samo dva pisca, Plinije i Ptolemej. Plinijev navod *flumen Telavium quo finitur Iapudia* (*Nat. hist.* 3, 140) dolazi u kontekstu popisa koji obuhvaćaju gradove, općinu Pasini i spomenutu rijeku duž obala zaljeva koji se proteže od istočne obale Istre (*a Nesactio*) do sjeverne Dalmacije gdje je spomenut grad *Aenona* (Nin). Iz toga nužno slijedi da Plinije ne pruža mogućnosti za identifikaciju rijeke. Načelno, to može biti

name inscriptions are scarce. All the deductions about ethnic belonging, or ethnic boundaries in the second half of the 1st millennium B. C. are based on extremely deficient facts and many speculations.⁵² I have to point out that the issue of boundaries between the Iapodians and neighbouring Ditiones in the south/southeastern Lika is still open.⁵³

Therefore, it is worth concentrating a bit more on the Telavium river issue. In ancient literature only two writers mention the river, Pliny and Ptolemy. Pliny's quotation *flumen Telavium quo finitur Iapudia* (*Nat. hist.* 3, 140) is given in the context of a list that includes towns, Pasinum community and the river in issue along the coasts of a bay spreading from the eastern Istrian coast (*a Nesactio*) to North Dalmatia, where the mentioned town of *Aenona* (Nin) is situated. It follows therefore, that Pliny doesn't give the possibility of the river identification. Generally, it could be any stream between Raša river and Nin: this is not a speculation, but an inevitable conclusion, at least in the context of a correct, or if necessary to make a point, of a scientific analysis.

Another source is Ptolemy's Geography with a list of towns and rivermouths along Liburnian coast; each location mentioned

⁵² Upravo je zato prijeko potrebno upozoriti na nesporne podatke. Među njima su svakako nalazi (ostataka) željeznodobnih nekropola s tipičnim načinom pokopa za liburnsku kulturnu skupinu na Klačnici kod Jablanca (J. BRUNŠMID, 1901) te na Malom Libinju iznad Selina, o kojem je prethodno bilo govora.

⁵³ Zapadno protezanje Ditiona: sažeto u I. BOJANOVSKI, 1988.; usp. i napomene S. ČAČE

⁵² That is the reason why we need to point out the indisputable information. Among those are surely the findings (of the remains) from the Iron Age necropoles with the burial typical for the Liburnian cultural group in Klačnica, near Jablanac (J. BRUNŠMID, 1901), and in already mentioned Malo Libinje above Selina.

⁵³ Western borders of the Ditiones: concise in I. BOJANOVSKI, 1988; cf. comments in S. ČAČE.

bilo koji vodeni tok između granice na Raši i Nina: ovo pak nije nikakvo domišljanje, već neizbježivi zaključak, barem na razini korektne ili, ako je potrebno naglašavati, znanstvene analize.

Drugo vrelo je Ptolemejeva Geografija, u kojoj se nalazi popis gradova i riječnih ušća duž obale Liburnije; svako je navedeno mjesto označeno i koordinatama zemljopisne dužine i širine.⁵⁴ Ti podatci mogu se donekle kontrolirati uvidom u sačuvane srednjovjekovne zemljovide koji reproduciraju izvorne Ptolemejeve karte. Danas prevladuje mišljenje da ti zemljovidi nisu precrtane Ptolemejeve karte, već njihova "rekonstrukcija", djelo učenih Bizantinaca u 13. stoljeću, izvedeno prema podacima spomenutih popisa i na temelju koordinatne mreže.⁵⁵ No karte su korisne utoliko što nam omogućuju lakše snalaženje u slučajevima razlika među rukopisnim predajama.

Ptolemej bilježi ušće Telavija⁵⁶ na odsjeku obale između gradova *Lopsika* i *Ortopla*, dakle negdje između Sv. Jurja i

⁵⁴ L. JELIĆ, 1900, uz objavu urbinskog rukopisa donosi i prvi iscrpniji komentar; novije: M. KOZLIČIĆ, 1990.

⁵⁵ O odnosu Ptolemejeva teksta i karata sažeto J. LENNART BERGGREN, J. JONES 2000.

⁵⁶ Ptolemej, *Geogr.* 2, 16, 2. U rukopisima je ime rijeke zabilježeno različito, ali prevladuje lik *Tedaniou potamou*. Najjednostavnije rješenje je pretpostavka da je u prijepisima došlo do zamjena (THΔAN- za THΛAY-), pri čemu ostaje upitno kada je do te zamjene došlo, to jest nije li Ptolemej iz svojega vrela već dobio promijenjeni lik. S druge strane, paleografski jedva je vjerojatna koruptela u rukopisnoj predaji Plinijeva djela, gdje se u rukopisima nalazi *telaulum* (usp. kritički aparat u Baladić 1998, 108).

is marked by degrees of latitude and longitude.⁵⁴ These information can to some extent be controlled by insight in preserved medieval geographic maps that reproduce original Ptolemy's maps. Today prevails an opinion that those maps are not the copies of original Ptolemy's maps, but their 'reconstruction', made by the erudite Byzantine in the 13th century, based on the mentioned lists and on a coordinate system.⁵⁵ The maps are useful because they help us get along in the case of differences in manuscript tradition.

Ptolemy notes the mouth of the Telavius river⁵⁶ on a coast section between the towns of *Lopsika* and *Ortopla*, or somewhere between Sv. Juraj and Stinica near Jablanac: coordinates correspond to what is sketched on the maps.⁵⁷ That very fact supported the conclusion that the Telavius river could be already mentioned Žrnovnica, formerly powerful spring where Lika ground water, today diverted towards hydroelectric power plant Senj,

⁵⁴ L. JELIĆ, 1900, besides the publication of the Urbino manuscript, brings the first detailed comment; more recent: M. KOZLIČIĆ, 1990

⁵⁵ Concisely about the relationship between Ptolemy's text and the maps J. LENNART BERGGREN, J. JONES 2000.

⁵⁶ Ptolemy, *Geogr.* 2, 16, 2. The manuscripts note the river name differently, but *Tedaniou potamou* prevails. The easiest solution is the assumption that replacement occurred in transcripts (THΔAN – with THΛAY-), which leaves the question of when that happened, or had Ptolemy already taken the altered figure from his own source. On the other hand, palaeographically, it is almost impossible to believe that the mistake was made in the manuscript tradition of Pliny's work, where manuscripts note *telaulum* (cf. Baladić 1998, 108):

⁵⁷ Cf. L. JELIĆ, 1900, on a map facsimile.

Stinice kod Jablanca: podatci s koordinatama odgovaraju onome što je ucrtano na zemljovidima.⁵⁷ Upravo je ta činjenica navela na zaključak da bi Telavij zapravo mogla biti spomenuta Žrnovnica, nekada moćno vrelo kojim su izbijale na površinu vode ličkih ponornica, danas skrenute prema hidroelektrani Senj. Oslonivši se i na rezultate svojih analiza ostalih vijesti o prilikama oko Kvarnera u 2. -1. st. pr. Kr., ovu identifikaciju Telavija najpotpunije je obrazložio A. Degrassi.⁵⁸

Ukratko, budući da čitanje naših izvora načelno nije problematično, možemo sažeto zaključiti:

1. Plinije spominje rijeku Telavij koja je granicom Japudije – podrazumijeva se granicom prema Liburniji;

2. Ptolemej navodi da je ušće rijeke Tedanija između Lopsike i Ortope.

Jednostavnom logičnom operacijom dolazimo do izvedenog zaključka: u antici se neka rijeka imenom Telavij/Tedanij nalazila između Lopsike i Ortope, a na njoj ili negdje blizu nje bila je granica Japudije i Liburnije.⁵⁹

Koji je razlog da se takav zaključak dovodi u pitanje? U biti samo jedan: dio

burst out to the surface. A. Degrassi offered the most complete explanation of this identification, also taking into account the results of his analysis of sources concerning the Quarnero region in the 2nd - 1st cent. B.C.⁵⁸

In short, since generally, the reading of our sources is not a problem, we can briefly conclude:

1. Pliny mentions the Telavium River as the Iapodian border – which implies the border with Liburnia;

2. Ptolemy indicate the Tedanios river mouth between Lopsika and Ortopla.

By the obvious logic, we can conclude: in the Antiquity, a river named Telavium /Tedanios was located between Lopsika and Ortopla, and along the river, or somewhere next to it, was the border between Iapudia and Liburnia.⁵⁹

Why should this deduction be questioned? There is, basically, only one reason: a part of scholars that were dealing with the issue couldn't accept the suggestion that the Telavium river was but an insignificant, short stream at the foot of Velebit mountain, when at the same time, Ptolemy fails to register the mouth of Zrmanja, certainly an important river.⁶⁰ But this should be a reasonable doubt only if we were sure that Ptolemy really presented the detailed description of the

⁵⁷ Usp. primjerice kod J. JELIĆA, 1900, na faksimilu karte.

⁵⁸ A. DEGRASSI, 1962 (1930). Ovdje valja svakako naglasiti činjenicu da Degrassi o Telaviju u širem kontekstu, uvjerljivo pokazuje zašto izabrano rješenje ponajbolje odgovara povijesnim prilikama – koliko su nam uopće poznate za razdoblje rimskog prodiranja prije Oktavijana.

⁵⁹ Podrobnija argumentacija u S. ČAČE, 1988.

⁵⁸ A. DEGRASSI, 1962 (1930). It is important to say that Degrassi here talks about the Telavium river in a larger context, convincingly explaining why the solution chosen best corresponds to historical circumstances – as far as we know about the period of Roman expansion before Octavian.

⁵⁹ Detailed argumentation in S. ČAČE, 1988.

⁶⁰ Detailed insight into literature brings M. KOZLIČIĆ, 1982.

znanstvenika koji su se bavili ovim pitanjem s nevjericom je primao mogućnost da je Telavij neznatan, kratki tok podno Velebita, a da istodobno Ptolemej propušta zabilježiti ušće rijeke kao što je Zrmanja.⁶⁰ No takva bi sumnja bila u cijelosti opravdana tek u slučaju da smo sigurni u to da Ptolemej doista iznosi cjelovit prikaz glavnih pojava duž obale, izrađen na temelju dobrih i detaljnih geografskih izvora koji bi mu omogućili da obavi određenu selekciju objekata prema stvarnom značenju. Ovdje je nemoguće ulaziti u zamršenu problematiku Ptolemejevih vrela, ali postoji i brži, a ipak prilično pouzdan put do provjere. Dovoljno je pogledati popise riječnih ušća u susjednim ili daljnjim oblastima koje navodi Ptolemej da bismo se uvjerali koliko su njegovi podatci o rijekama manjkavi. Ptolemej u Istri navodi samo rječicu Formion (3, 1, 23), zanemarujući Mirnu, najveću rijeku Istre, kao i Rašu, važnu i kao granicu Italije i Dalmacije. S druge strane, Ptolemej u opisu Iliride/Dalmacije ispušta Cetinu, navodeći samo Naron/Neretvu i Drilon/Drin (2, 16,3).

Prema tome, i bez nekoga posebnog istraživanja moguće je prihvatiti zaključak da je Ptolemej naveo i kartirao ušća onih rijeka koje su u njegovim vrelima navedene kao važne – po znatnijoj plovnosti i smještau nekoga važnog grada na njima ili pak s obzirom na označavanje granica. Nema, primjerice, nikakve dvojbe da je istarski

Liburnian coast, made according to good and exhaustive geographic sources that would enable him to make specific object selection based on the actual importance. It is impossible to get into complicated problem of Ptolemy's sources here, but there is a faster, and still rather reliable way of control. It is enough to look at Ptolemy's list of river mouths in neighbouring, or more distant areas to see how defective his information about rivers are. Ptolemy mentions only the small Formion river (3, 1, 23) in Istria, ignoring the Mirna river, the biggest river in Istria, as well as the Raša river, important as the border between Italy and Dalmatia. On the other hand, describing Illyris/Dalmatia, Ptolemy omits the river Cetina and mentions only the Naron/Neretva river and the Drilo/Drin river (2, 16, 3).

Thus, even without some special study, it is possible to accept the conclusion that Ptolemy listed and charted the mouths of the rivers stated as important in his sources - according to their navigability, location of some important town, or indication of borders. There is no doubt that the Formion river in Istria was registered as the bordering river before Augustus annexed Istria to the tenth region of Italy, while on the other hand, the rivers of Titus in Liburnia, and Naron and Drilo in Dalmatia were registered as navigable rivers with important towns.

Understandably, there are situations where we don't have enough valuable information, like the *Oineus* river, that Ptolemy places between Tarsaticum and Volcera.

Is it still possible to show with confidence, that Ptolemy incorrectly puts the Telavij river between Lopsika and Ortopla,

⁶⁰ Iscrpan uvid u literaturu donosi M. KOZLIČIĆ, 1982.

Formion zabilježen kao granična rijeka prije Augustova priključenja Istre X. regiji Italije, dok su, s druge strane, Titij u Liburniji, a Naron i Drilon u Dalmaciji zabilježeni kao plovne rijeke s važnim gradovima.

Razumljivo, ima i slučajeva kada jednostavno nemamo podataka za procjenu, kao u primjeru rijeke *Oineus*, koju Ptolemej stavlja između Tarsatike i Volkere.

Je li ipak moguće uvjerljivo prikazati da Ptolemej pogrešno kartira Telavij između Lopsike i Ortope, premda zapravo misli na Zrmanju? Budući da ništa ne ukazuje na postojanje neke grube pogreške, bilo u izvornoj verziji djela, bilo u rukopisnim predajama, još je Jelić pretpostavio da bi se moglo raditi o zabuni. Ona bi nastala zato što je kao ušće Zrmanje bio shvaćen tjesnac između Paga i kopna.⁶¹ Na žalost, za tako smjelu pretpostavku nema nikakvih argumenata. Štoviše, iz 'normalnog' čitanja Ptolemejevih podataka, kao i iz drugog iscrpnog izvora, Plinijeva opisa skardonitanskog konventa, proizlazi da je u antici najkasnije tijekom 1. st. pr. Kr. stvorena prilično jasna predodžba o protezanju obale od Istre do sjeverne Dalmacije. Štoviše je vrlo vjerojatno da je za to zaslužan već Artemidor na samom kraju 2. st. pr. Kr.⁶²

while in fact, he refers to the Zrmanja river? Since nothing indicates any coarse errors, whether in the original version of his work, or in the manuscript tradition, Jelić assumed that this could be a misunderstanding. It would be a result of interpreting the Zrmanja rivermouth as a channel between Pag and the mainland.⁶¹ Unfortunately, there are no arguments to support such a daring assumption. Indeed, 'normal' reading of Ptolemy's information, and another detailed source, the Pliny's description of Scadronitan conventus, show that there was a rather clear conception of the coast expansion from Istria to North Dalmatia in antiquity, at least during the 1st century B. C. Actually, it is quite possible that it was the merit of Artemidorus, at the very end of the 2nd century B. C.⁶²

For all these reasons, we think it is not scientifically correct to estimate the arguments of the two opponent thesis of the Telavus river identification as 'equally strong, but at the same time, equally unreliable'. The connection of the Telavus river to the Žrnovnica river is based on written ancient sources, and should have priority.

It is not suitably here, to observe some further questions, that otherwise impose on us. We will merely say that the possible meaning of *Iapudia* and *Liburnia* in Pliny's citation is still scarcely examined. It is possible that he was talking about the district zones

⁶¹ L. JELIĆ, 1898, 539; u sklopu promijenjenog tumačenja topografskih interpretacija Ptolemejevih podataka: L. JELIĆ, 1900, 192. O problemu opširno u M. KOZLIČIĆ, 1982.

⁶² Za Artemidorovo djelo kao vrelo koje koristi Strabon: F. LASSERRE, 1989, 21-24.

⁶¹ L. JELIĆ, 1898, 539; in the context of altered explanation of Ptolemy's topographic interpretation: L. JELIĆ, 1900, 192. On the problem see in M. KOZLIČIĆ, 1982.

⁶² For Artemidorus work, used as source by Strabo: F. LASSERRE, 1989, 21-24.

Zbog svega toga smatramo da nije znanstveno korektna procjena kako su argumenti dviju sučeljenih teza o identifikaciji Telavija “podjednako jaki, ali istodobno i podjednako nesigurni”. Povezivanje Telavija sa Žrnovnicom temelji se na onome što u antičkim vrelima piše, pa ta solucija mora imati prioritet.

Ovdje nije umjesno ulaziti u neka daljnja pitanja koja se inače nameću. Spomenut ćemo tek to da je još uvijek nedovoljno ispitano što bi u Plinijevu navodu doista mogao biti sadržaj pojmova *Iapudia* i *Liburnia*. Sva je prilika da je riječ o oblasnim cjelinama na koje je bio podijeljen Ilirik pri samom kraju Republike i na početku Augustove vladavine.⁶³ Koliko su pak granice koje je očividno sankcionirala (ako ne i utvrdila) rimska vlast, odrazom etničkih odnosa, ostaje pitanje za daljnje rasprave.

Za nas će ovdje biti važno ponajviše to da rijeku Zrmanju doista ne treba smatrati nikakvom granicom. Područje koje je gravitiralo Aseriji, po svemu se protezalo do samih velebitskih bila, dosežući, uz prilaze dragocjenim planinskim pašnjacima, također i neke od ključnih prolaza za (karavanski) promet prema dubokom zaleđu.

Illyric was divided into at the very end of the Republican era and at the beginning of Augustus reign.⁶³ To what degree were the borders, obviously ratified (if not determined) by Roman authorities, the reflection of ethnic realtions, is still an open question.

As far as this study is concerned, it is important to believe that Zrmanja river wasn't a border of any kind. The area that gravitated to Asseria stretched up to the very crests of Velebit mountain, reaching the passes to valuable mountain pasturages, as well as some of the crucial passes in (caravan) trade routes towards deep hinterland.

⁶³ O Iliriku u spomenutom razdoblju: M. ŠAŠEL KOS 2000; za datiranje navedenih Plinijevih spomena oblasti imenovanih po etnijama (Histria, Iapudia, Liburnia, Delmatia) mogla bi biti vrlo relevantna razmišljanja J. DESANGESA (2004). Japudiju i Liburniju u kontekstu Batonova ustanka inače spominje natpis iz Verone, CIL V 3346; v. M. SUIĆ 1992.

⁶³ About Illyricum in the period mentioned: M. ŠAŠEL KOS 2000; in dating Pliny's districts named after ethnic areas (Histria, Iapudia, Liburnia, Delmatia), the suggestions of J. DESANGES (2004) could be relevant. Iapudia and Liburnia, in the context of the bellum Batonianum, are mentioned in Verona inscription, CIL V 3346; see M. SUIĆ 1992.

Zaključak

U razdoblju helenističkoga, potom i rimskog utjecaja na Liburniju, tri središta unutrašnje sjeverne Dalmacije – Nedinum, Aserija i Varvarija – ubrzano se razvijaju. Njihov se razvitak nastavlja i u sljedećem razdoblju Principata, kada se uređuju kao municipiji i očevidno cvatuća gradska naselja. Razvitak Aserije može se nešto jasnije sagledati i analizirati, dijelom i zahvaljujući rezultatima novijih istraživanja. Bez pretenzija da smo uzeli u obzir sve bitne elemente, pokušali smo odvagati važnost koju je za razvitak Aserije mogla imati uloga posrednice između obale i plodnijih Kotara i na jednoj strani i krškoga, dijelom planinskog zaleđa na drugoj strani. Nedvojbeno je da teritorij Aserije obuhvaća razmjerno znatne površine vrlo plodnog tla, ali je doista teško prihvatiti da je to bio i dovoljan uvjet za uspon ove liburnske zajednice.

Kako se pokazuje, Aserija je u samom čvorištu sustava antičkih prometnica koje povezuju unutrašnjost južne Liburnije, kao i čitavu ovu oblast s dubljim zaleđem (Lika, Bosanska krajina). Prema raspoloživim arheološkim i drugim podacima, te prema prostornim analizama, reklo bi se, ponajprije, da je Aserija imala vodeću ulogu u odnosu na veći dio zaleđa, što obuhvaća srednji dio Bukovice i krajnji jugoistočni dio Velebita. Vjerojatno je na tom prostoru stočarstvo (u prvom redu uzgoj ovaca) imalo iznimnu važnost, svakako zahvaljujući mogućnostima korištenja planinskih pašnja-

Conclusion

In the period of Hellenistic, and later Roman influence on Liburnia, the three centres of inner North Dalmatia – Nedinum, Asseria and Vavaria – experienced an accelerated development. It continued through the next period of Principates, when they became municipalities and, obviously flourishing towns. The development of Asseria can be clearly comprehended and analysed, partly due to recent exploration results. Without claiming to have taken into consideration all the important elements, we have tried to weigh the importance that the role of the agent between the coast and fertile Ravni Kotari on the one side, and karst, partly mountain-hinterland on the other side, might have had in the development of Asseria. Undoubtedly, the territory of Asseria covered rather large areas of fertile soil, but it is quite difficult to accept that it was enough for the growth of this Liburnian community.

It seems likely that Asseria was the very node of the ancient road system that connected inner South Liburnia, as well as the entire area including deeper hinterland (Lika, Bosanska krajina). According to available archaeological and other evidence, and location analyses, we could say that Asseria had a leading role considering the greater part of the hinterland, including Central Bukovica and the utmost southeast end of Velebit mountain. It is likely that the cattle-breeding (firstly sheep-breeding) had a great importance in this area, surely thanks to the exploitation of the mountain pasturages. We have tried to show that

ka. Nastojali smo pokazati da to “gravitiranje” dublje unutrašnjosti sjeverne Dalmacije Aseriji ne treba pod svaku cijenu dovoditi u vezu s problemom (političkih) odnosa među liburnskim općinama. Također smo nastojali pokazati da je granica liburnskog područja morala biti oko najviših vrhova jugoistočnoga kraja velebitskoga planinskog lanca.

S druge strane, čini se jednako vjerojatnim da je Aserija aktivno sudjelovala u trgovini s udaljenijim predjelima unutrašnjosti.

Čini se, naposljetku, da su te okolnosti, znatno pridonijele privlačnosti Aserije sa stajališta određenog broja Rimljana koji su svojim kapitalom i umješnošću svakako ubrzali razvitak grada. No uspon Aserije morao je započeti nešto ranije, prije negoli je rimski utjecaj postao izrazit.

this ‘gravitation’ of deep inner North Dalmatia towards Asseria wasn’t necessarily related to the problem of (political) relationship between Liburnian communities. We have also tried to show that the Liburnian area border must have been located around the highest peaks at the southeast end of Velebit mountain range.

On the other hand, it seems equally possible that Asseria actively participated in the trade with distant areas of the hinterland.

Finally, it seems that this circumstances substantially contributed to the attractiveness of Asseria from the standpoint of a certain number of Romans, who surely fastened the development of the town with their capital and skills. But the ascent of Asseria must have started somewhat earlier, before a significant Roman influence.

Literatura / Literature

- ABRAMIĆ, A. – COLNAGO, A., 1909. – A. Abramić, A. Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 12, Wien, 13-112.
- BATOVIĆ, Š., 1965. – Š. Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *Archaeologia Jugoslavica*, 6, Beograd, 55-70.
- BATOVIĆ, Š., 1974. – Š. Batović, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora*, 7, Zadar, 159-245.
- BOJANOVSKI, I., 1988. – I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *Djela ANUBiH*, 66, Sarajevo.
- BRUNŠMID, J., 1901. – J. Brunšmid, Groblje bronzanoga doba na Klačenicima kod Jablanca (kotar Senj). Povjest mjesta Jablanca, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 5, Zagreb, 53-62.
- BRUSIĆ, Z., 1999. – Z. Brusić, Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia (North-East Adriatic, Croatia), *BAR International Series*, 817, Oxford.
- BRUSIĆ, Z., 2000. – Z. Brusić, Vinske amfore i posude za posluživanje vina sa hrvatske obale Jadrana, *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije, Ser. hist. et sociol.*, 10, 2 (22), Koper, 531-542.
- BUTTLER, W., 1933. – W. Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1931*, 21, Frankfurt a/M, 183-198.
- CAMBI, N., 1989. – N. Cambi, Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi (1988.)*, Sarajevo, 39-56.
- CAMBI, N., 1991. – N. Cambi, *Antička Salona*, Split.
- CHANDEZON, C., 2003. – C. Chandezon, L'élévage en Grèce (fin Ve-fin Ier siècle a. C.). L'apport des sources épigraphiques, *Ausonius Publications Scripta Antiqua*, 5, Paris.
- CHAPMAN, J., – SHIEL, R., – BATOVIĆ, Š., 1996. – J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, The Changing Face of Dalmatia. *Archaeological and Ecological Studies in a Mediterranean Landscape*, London.
- CLAIRMONT, C. W., – HANDLER AUTH S., – GONZENBACH, V., 1975. – Excavations at Salona, Yugoslavia (1969-1972), Noyes Press, Park Ridge, N. J.
- ČAČE, S., 1988. – S. Čače, Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27 (14), Zadar, (1987/88), 65-92.
- ČAČE, S., 1989. – S. Čače, Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora*, 11, Zadar, 59-91.
- ČAČE, S., 1993. – S. Čače, Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139-141), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32, Zadar, 1-36.
- ČAČE, S., 2003. – S. Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima. Tekstovi i komentari, *Asseria*, 1, Zadar, 7-43.

- MARIN, E., 2002. – E. Marin, Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana - Greek influence along the East Adriatic coast, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. god. u Splitu* (Biblioteka Knjiga Mediterana 26, Književni krug), Split, 415-421.
- MARKOVIĆ, M., 1980. – M. Marković, Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *Zbornik za nar. život i običaje*, 48, Zagreb, 5-138.
- MAROVIĆ, I., 1970. – I. Marović, Nekoliko neobjelodanih srebrenih predmeta s liburnskog područja u Arheološkom muzeju u Splitu, *Adriatica praehistorica et antiqua*, *Zbornik radova posvećen G. Novaku*, Zagreb, 265-284.
- MEDINI, J., 1973-74 (1975). – J. Medini, Ordines decurionum Liburniae, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12, Zadar, 27-56.
- MILETIĆ, Ž., 1992/93 (1993). – Ž. Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32 (19), Zadar, 117-150.
- MILETIĆ, Ž., 2004. – Ž. Miletić, O rimskim cestama na aserijatskom području, *Asseria*, 2, Zadar, 7-21.
- MILETIĆ, Ž., 2006. – Ž. Miletić, Roman Roads along the eastern Adriatic: State of Research, *Les routes de l'Adriatique antique: Géographie et économie - Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo*, Ausonius Mémoire, Bordeaux - Zadar, 125-136.
- MIRNIK, I., 1981. – I. Mirnik, Coin hoards in Yugoslavia, *British archaeological reports*, 95, Oxford.
- OLUJIĆ, B., 2007. – B. Olujić, *Povijest Japoda. Pristup, Srednja Europa*, Zagreb.
- KURILIĆ, A., 1999. – A. Kurilić, Family structure and relationships in early Roman Liburnia: Liburnian "Upper Class" families, *Atti del XI Congresso internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma 18-24 settembre 1997, Roma, 229-237.
- PATSCH, K., 1990. – K. Patsch, *Lika u rimsko doba*, Gospić, (izvorna objava: C. PATSCH, Die Lika in Römerzeit, Schriften der Balkankommission, Antiquar. Abt., 1, Wien 1900.)
- RAUKAR, T., 1977. – T. Raukar, *Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb.
- Repertorio comunale della Dalmazia. Elaborato in base ai risultati dell'anagrafe del 31 dicembre 1900., Vienna 1908.
- SUIĆ, M., 1962. – M. Suić, Municipium Varvariae, *Diadora*, 2, Zadar, 179-196.
- SUIĆ, M., 1981. – M. Suić, *Zadar u starom vijeku (Prošlost Zadra I)*, Zadar.
- SUIĆ, M., 1992. – M. Suić, Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V 3346), *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 24-25, Zagreb, 55-66.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990. – Ž. Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23, Zagreb, 139-162.
- WILKES, J. J., 1974 (1976.). – J. J. Wilkes, The Boundary Stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik*, 25, Ljubljana, 258-271.
- ZANINOVIĆ, M., 1980. – M. Zaninović, Antička naselja ispod Velebita, *Senjski zbornik*, 8, Senj, 187-196.
- ZANINOVIĆ, M., 1984. – M. Zaninović, Stanovništvo Velebitskog Podgorja u antici, *Senjski zbornik*, 10-11, Senj, 29-40.

- ČAČE, S., 2006. – S. Čače, South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, *Les routes de l'Adriatique antique: Géographie et économie - Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo*, Ausonius Mémoire, Bordeaux - Zadar, 65-79.
- ČAČE, S. – ŠEŠELJ, L., 2005. – S. Čače, L. Šešelj, Finds from the Diomedes' sanctuary on the Cape Ploča: new contributions to the discussion about the Hellenistic period on the east Adriatic, *Illyrica Antiqua. Ob honorem D. Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6-8. XI. 2003., Zagreb, 163-186.
- DEGRASSI, A., 1962. – A. Degrassi, Ricerche sui limiti della Giapidia, *Scritti vari di Antichità*, 2, Roma, 749-781 (Archeografo triestino III ser. 15, 1929-30, 261-293).
- DESANGES, J., 2004. – J. Desanges, Pline l'Ancien et l'Istrie: anomalies et hypothèses, *Comptes Rendus. Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 3, Paris, 1181-1203.
- DUBOLNIĆ, M., 2006. – M. Dubolnić, Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 1-55.
- DUBOLNIĆ, M., 2007. – M. Dubolnić, Argyrintum i njegov teritorij u antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, Zadar, 1-58.
- FORENBAHER, S., – VRANJICAN, P., 1985. – S. Forenbaher, P. Vranjican, Vaganačka pećina, *Opuscula Archaeologica*, 10, Zagreb, 1-21.
- GLAVIČIĆ, A., 1984. – A. Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice VI, *Senjski zbornik*, 10-11, Senj, 7-28.
- GLAVIČIĆ, M., 1993. – M. Glavičić, Željeznodobna i antička naselja podno Velebita, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (18), Zadar, 97-119.
- GLAVIČIĆ, M., 1997. – M. Glavičić, Civitas - municipium Lopsica, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35 (22), Zadar, 45-70.
- JELIĆ, L., 1900. – L. Jelić, Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, *WMBH*, 7, Wien, 167-214.
- KIRIGIN, B., 1994. – B. Kirigin, Grčko-italske amfore na Jadranu, *Arheološki vestnik*, 45, Ljubljana, 15-24.
- KIRIGIN, B. – KATUNARIĆ, T. – ŠEŠELJ, L., 2006. – B. Kirigin, T. Katunarić, L. Šešelj, Preliminary Notes on some Economic and Social Aspects of Amphorae and Fine Ware Pottery from Central Dalmatia, 4th - 1st BC, F. LENZI (ed.), Rimini e l'Adriatico nell'eta delle guerre puniche. *Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Rimini, 25-27 marzo 2004, Bologna, 191-225.
- KOZLIČIĆ, M., 1982. – M. Kozličić, Ušće rijeke Tedanija (Ptol. II 16, 2), *Senjski zbornik*, 9, Senj, 15-32.
- KOZLIČIĆ, M., 1990. – M. Kozličić, *Istočni Jadran u Geografiji Klaudija Ptolemeja*, Zagreb.
- LASSERRE, F., 1989. – F. Laserre, Strabon, Géographie, tome IV, Livre VII, *Les Belles Lettres*, Paris.
- LENNART BERGGREN, J. – JONES, A., 2000. – J. Lennart Berggren, A. Jones, *Ptolemy's Geography. An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, Princeton University Press, Princeton - Oxford.
- MARGETIĆ, L., 1978-79. – L. Margetić, Plinio e le comunità della Liburnia, *Atti del Centro di ricerche storiche Rovigno*, 9, Rovinj - Trieste, 300-358.